



AGORA

Antropoceen

De stratigrafie van het antropoceen | Duurzaamheid als fantasie |
Post-humane stedenbouw | **VARIA** Biseksuele ruimte op Amsterdam Pride

AGORA 2018-1 JAARGANG 34

Toen steenkool koning was

Met veel plezier heb ik de afgelopen jaren een aantal keer een excursie voor studenten Sociale Geografie en Planologie naar Zuid-Wales mogen begeleiden. Zuid-Wales is een gebied wat de studenten op het eerste gezicht weinig aantrekkelijk lijkt ("wat is daar nou te doen, er zijn alleen maar schapen en heuvels...") maar wat bij nadere kennismaking zelfs de meest kritische student voor zich inneemt. Het is een gebied met grote tegenstellingen; van de snelgroeiende stedelijke as Swansea-Cardiff-Newport-Bristol, die steeds vaker wordt gevonden door (buitenlandse) investeerders, tot de noordelijker gelegen 'Rhondda Valleys', de oud-steenkoolvalleien waar de tijd soms lijkt stil te staan. Dit bezoek aan 'the Valleys' is altijd een van mijn favoriete onderdelen van de excursie, omdat datgene wat we tijdens de voorbereidende werkcolleges aan de studenten vertellen zo ontzettend goed te zien is als we met de bus door het landschap rijden en door de dorpen wandelen. Deze excursiedag leent zich namelijk uitstekend om de invloed van de mens op haar omgeving te laten zien.

Als je een kleine 200 jaar geleden de 'Rhondda Valleys' in was komen rijden, ook al was het toen waarschijnlijker dat je het gebied te voet zou betreden, dan zou je waarschijnlijk stuiten op hier en daar een boerderij of klein dorp gelegen in glooiende groene heuvels met daarop – daar zijn ze dan toch – wellicht een kudde schapen. Niets wat doet vermoeden dat dit gebied vanaf het midden van de 19e eeuw compleet zou veranderen tot een van de belangrijkste steenkoolgebieden van de wereld. Met de vondst van de eerste steenkool kwam de industriële ontwikkeling van de Rhondda Valleys in een stroomversnelling, met een exponentiële toename van het aantal steenkoolmijnen in het gebied waarmee via schachtmijnbouw de steenkool uit de grond werd gehaald. Deze periode wordt ook wel 'King Coal' genoemd, omdat het gehele dagelijks leven in de dorpen in Rhondda's in het teken stond van het mijnen en verkopen van steenkool. Het boek *'How green was my valley'* van de Welshe schrijver Richard Llewellyn beschrijft op indrukwekkende wijze hoe de gemeenschap van mijnwerkers in die tijd samenleefde. Het was zwaar en gevaarlijk werk, maar de mannen pasten op elkaar en kregen relatief goed betaald. Ondanks de gevaren beneden in de mijn, waren de mannen trots op hun werk en veel kleine jongens keken uit naar de dag waarop ze zich met hun vader bij de mijnschacht mochten melden voor hun eerste dag. Het boek geeft ook een goed beeld van de manier waarop de mijnbouw het gebied tot op de dag van vandaag heeft getekend. Door de valleivorming in het gebied moesten (en moeten) alle functies in het dorp op een relatief klein oppervlak geconcentreerd worden. In het dal van de rivier concurreerden verschillende functies, zoals woningen, wegen en de fabrieken, om ruimte. Als er op een goed moment geen ruimte meer was in het dal, dan werd bijvoorbeeld de afval uit de mijnen maar opgeslagen tegen de steile hellingen van de heuvels, met alle bijhorende gevaren (de ramp in Aberfan in 1966 is hiervan het meest trieste voorbeeld).

COVERFOTO

Saluti da Rosignano Solvay
Bron: Simone Girlanda (Flickr)

INFOGRAPHIC

Vormgeving: Dieter Bruggeman naar Globaïa

De aanwezigheid van de steenkoolindustrie trok een zware wissel op het gebied. In het boek, dat gesitueerd is aan het begin van de 20e eeuw, ziet de hoofdpersoon, Huw Morgan, dat de rivier waar hij als klein jongetje in viste geheel vervuild is geraakt en er geen levend wezen meer in lijkt te wonen. Opvallend is dat de karakters uit het boek deze en andere ontwikkelingen wel zien, maar tegelijkertijd hun ogen ook sluiten voor de lange termijn gevolgen ervan. Pas als het steeds slechter gaat met de mijnen en de mijnwerkers uiteindelijk op straat komen te staan, gaan de mensen zich druk maken om de vervuiling die de mijnen teweeg hebben gebracht. Maar dan zijn er al haast onomkeerbare veranderingen aan de fysieke omgeving in de Welshe valleien aangebracht.

De ontwikkelingen uit dit boek en uit die tijd zijn ook op dit moment, in onze tijd op onze aarde aan de gang, zowel in als op de grond en in de atmosfeer. De invloed van de mens op systeem aarde is inmiddels zo 'zichtbaar' dat er gesproken wordt over de introductie van een nieuw geologisch tijdperk: het antropoceen. En persoonlijk denk ik dat alleen al de discussie over dit nieuwe tijdperk goede nieuwe inzichten voor ons mensen zal opleveren. Want ook al is de zware industrie vandaag de dag vertrokken uit de dorpen in the Rhondda Valleys, toch drukt het mijnverleden nog steeds haar stempel op het gebied, zowel in fysieke als sociaal-economische zin. En met de kennis van nu hadden de mensen toen misschien wel hele andere keuzes gemaakt? Of toch niet? Daarvoor is het in eerste instantie zaak om onze invloed als mensen op de planeet onder ogen te zien en te begrijpen. Ik denk dat het debat rondom het antropoceen een belangrijke stap in die richting is.

Marianne de Beer, Hoofdredactie AGORA

Thema

Antropoceen

4 - Stemmen uit het antropoceen

INLEIDING Freke Caset, Marianne de Beer,
Lilian van Karnenbeek & Dieter Bruggeman

7 - De stratigrafie van het antropoceen

ESSAY Thijs Vandenbroucke & Mark Williams

10 - Duurzaamheid als fantasie

INTERVIEW MET ERIK SWYNGEDOUW
Freke Caset & Laura Baets

14 - Post-humane stedenbouw

ESSAY Greet De Block

18 - Biophilia in het antropoceen

ESSAY Erik A. De Jong

22 - De verbeelding van het antropoceen

ESSAY Stef Craps

24 - Econoom in het antropoceen

ESSAY Jasper Blom

28 - Dwalen in het antropoceen

INTERVIEW MET RENÉ TEN BOS
Marianne de Beer & Lilian van Karnenbeek

32 - Het antropoceen als politiek fenomeen

ESSAY Frank Biermann & Sandra van der Hel

Varia

36 - Sociaal kapitaal als fundament voor succesvol toerisme

SCRIPTIERECENSIE Arie Stoffelen

37 - Wordt wintersport zomersport?

CASUS Leen Swinnen

40 - Cameratoezicht, veiligheid en een frisdrank-reclame

CASUS Jelle Brands

43 - Biseksuele ruimte op Amsterdam Pride

CASUS Emiel Maliepaard

46 - Klimaat vergt verbouwing van onze steden

VRIJE RUIMTE Linda Carton

Foto: Simon Rowe, Flickr: Talbot Steel Works in Kenfig, Wales.

Foto: Ende Gelände



STEMMEN UIT HET ANTROPOCEEN

Onze omgeving beïnvloedt hoe wij leven, maar ook de mens heeft een impact op de levensomstandigheden op aarde. Een groeiend aantal wetenschappers stelt dat deze menselijke invloed de aarde onmiskenbaar, en misschien wel onomkeerbaar, verandert. Is dat zo? En wat betekent het dan om te leven in dit antropoceen?

Een immense graafmachine schraapt laag na laag bruinkool van de aardkorst. De impact op het landschap van de dagbouw mijn waarin deze machine functioneel is, is zo groot dat het uiteindelijk nauwelijks opvalt. Zo ver het oog reikt zijn regelmatig aangelegde, aardkleurige terrassen zichtbaar die steeds dieper de grond in duiken. Aan de voet van de graafmachine zijn nog net enkele mensen te ontwaren. De mens als bewoner van de aardkorst die dergelijke machines bedenkt en aanstuurt, maar ook de mens waarvoor deze graafmachine het landschap ingrijpend verandert en de mens die de ontgonnen bruinkool uiteindelijk gebruikt om te voorzien in zijn dagelijkse behoeften. Bovenstaande foto van de graafmachine illustreert treffend de wijze waarop die *'antropos'* in al zijn hoedanigheden vandaag de dag een onmiskenbare fysieke invloed op de aarde uitoefent.

Deze impact op de aarde vormde de aanleiding voor geologen, binnen de *International Commission on Stratigraphy*, om rond de eeuwwisseling de hypothese van een nieuw geologisch tijdperk te lanceren: het *'antropoceen'*, ofwel het tijdperk van de ongekende invloed van de mens op systeem aarde. Volgens deze commissie van experts is de impact van de mens op de aarde zo groot dat we

een nieuw geologisch tijdperk zijn ingetreden dat formeel erkend dient te worden. Zolang deze discussie nog wordt gevoerd, leven we volgens de geologische kalender in het holoceen. Het holoceen begon 11.700 jaar geleden, toen het ijs van de jongste ijstijd zich in korte tijd terugtrok. Volgens een groep experts is de aarde ondertussen echter dusdanig veranderd dat het holoceen plaats moet maken voor het antropoceen.

Hoewel de officiële erkenning door de geologie nog niet heeft plaatsgevonden, maakte het begrip sinds zijn oorsprong veel los in verschillende andere maatschappelijke domeinen, zoals in de kunst- en culturele sector, de populaire media, enzovoort. Het idee achter het antropoceen is in ieder geval verre van nieuw en onontgonnen terrein. Zo wijdt Elsevier er sinds 2013 een interdisciplinair academisch tijdschrift aan genaamd *'Anthropocene'*. Het antropoceen is daarmee als concept het wetenschapsveld van de geologie reeds overstegen. De onmiskenbare invloed van de mens op zijn leefomgeving – zowel in negatieve als positieve zin – wordt ondertussen bestudeerd in tal van disciplines en vanuit zeer uiteenlopende invalshoeken.

Leven in het antropoceen

Bijzonder aan het antropoceen is dat het de impact van de gehele mensheid op onze aarde centraal stelt. Niet enkel het consumentisme, de zware industrie of de (kapitalistische) economie, maar de algehele manier waarop de mens zich de aarde toe-eigent in het nastreven van een bepaalde levensstijl heeft impact op de 'gesteldheid' van onze planeet. Zo wordt bruinkool grotendeels gedolven voor de productie van elektriciteit waar we onder meer die felbegeerde, allernieuwste *smartphone* mee opladen. Deze voorwerpen bevatten dan weer minerale delfstoffen zoals coltan, die vaak ontgonnen worden onder twijfelachtige sociale omstandigheden. Zeker in Congo is het mijnen van coltan het voorwerp geworden van een bloedige machtsstrijd. Mijnwerkers worden er zo weinig betaald dat ze hun toevlucht moeten zoeken tot (illegale) houtkap om in hun energiebehoefte te voorzien. Consumptisme, de industrie en de economie zijn slechts elementen van hoe de mens leeft. Het antropoceen agendeert hiermee fundamentele vragen voor onze huidige levenswijzen.

De mens als minuscuul maar mogelijk verwoestend element

Het is in die zin verontrustend hoe, in een relatief korte tijdspanne, de mens de aarde verregaand heeft getransformeerd: de geologische tijdschaal loopt 4,6 miljard jaar terug en de eerste mens leerde slechts 2,5 miljoen jaar geleden werktuigen te gebruiken. Volgens velen – zoals wetenschappers, klimaatactivisten, politici en publieke figuren – is het dringend tijd om in te grijpen. Zo zijn de mensen op de foto onderaan de graafmachine een fractie van de honderden *Ende Gelände* activisten die via een actie van burgerlijke ongehoorzaamheid succesvol een bruinkoolmijn hebben stilgelegd. Ze voeren aan dat de ontginning van ligniet (bruinkool) – de schadelijkste vorm van fossiele brandstof – de eigen leefomgeving kapotmaakt. Hun activisme is voor hen geen kwestie van ideologie, maar een regelrechte noodzaak: *"We worden niet gedreven door ideologie, maar door natuurkunde: er is gewoonweg geen manier om al dit ligniet te verbranden en het klimaat intact te houden. Deze demonstranten zijn beschermers van een bedreigde planeet,"* aldus auteur en milieuactivist Bill McKibben.

Ook McKibben wijst op de verwevenheid tussen de levensomstandigheden op aarde en het gedrag van haar bewoners. De aarde heeft haar grenzen wat betreft de uitstoot van stikstof, het verdwijnen van biodiversiteit of de verzuring van de oceanen reeds bereikt (zie ook de infographic op de achterflap). Ook de veranderingen in landgebruik en klimaat naderen hun 'limiet'. Overschrijden we deze zogenaamde 'planetaire grenzen' dan verandert het aardse ecosysteem volgens de meeste prognoses dramatisch – en dat is vooralsnog erger voor de mens dan voor de aarde zelf. Het antropoceen impliceert dus het denken over de aarde als één geheel. Er is slechts één planeet die we delen en waar we bijgevolg best zorgvuldig mee omspringen.

Het uitroepen van het antropoceen kan daarom beschouwd worden als perfecte provocatie. Het geeft de mens een plek in de lange geologische tijdlijn. De relatief recente mens als minuscuul, maar mogelijk verwoestend element van de planetaire geschiedenis. In het antropoceen krijgt de mens een hoofdrol, maar wel een mens die tegelijkertijd ook op zijn plaats wordt gezet. Het antropoceen toont hoe het welzijn van de mens en dat van de aarde onlosmakelijk met elkaar zijn verbonden.

De betekenissen van het antropoceen

Sinds de discussie rondom het nieuwe geologische tijdperk zich verspreid heeft naar zowel de bredere wetenschappelijke wereld als naar het algemene publiek debat, is er ook een veelvoud aan interpretaties en geluiden binnen het denken over het antropoceen ontstaan. In dit themanummer laten wij verschillende stemmen uit het debat aan het woord met daarbij als doel te achterhalen wat het betekent om te leven en te werken in het antropoceen. Is er een gemene deler te vinden in de manier waarop uiteenlopende wetenschappelijke disciplines invulling geven aan het begrip? En als dan duidelijk is of de wereld zich momenteel in het antropoceen bevindt, wat betekent dit dan voor de mens van nu, maar zeker ook voor toekomstige generaties? In hoeverre zit er een diepere boodschap verborgen in het 'uitroepen' van het tijdperk van de mens en worden we als bewoners van de aarde aan het denken gezet over onze manier van leven nu en de houdbaarheid daarvan? Kortom, welke lessen brengt de discussie rondom het antropoceen met zich mee?

Deze en andere vragen staan centraal in deze editie van AGORA. Elke bijdrage in het themagedeelte van dit nummer benadert het antropoceen vanuit een eigen bezorgdheid, interesse of verantwoordiging, maar vooral vanuit een eigen deskundigheid en methodiek.

Gezien het concept antropoceen van oorsprong tot de aardwetenschappen behoort, komen geologen Thijs Vandenbroucke en Mark Williams eerst aan het woord. Zij leiden ons langs de voorbije eonen, epochen en eras vlot richting het heden. Hoe overtuigend zijn de argumenten voor het antropoceen en waarom blijft een officiële consensus voorlopig uit? Aan het eind van dit artikel ben je helemaal op de hoogte van de stand van zaken in dit wetenschappelijke debat.

Erik Swyngedouw houdt het begrip vervolgens kritisch tegen het licht door vanuit een sociaal-geografische lens in te zoomen op de sociale gelaagdheid die achter de geologische stratigrafie verscholen ligt. Hij geeft duiding bij enkele kernbegrippen uit zijn recente artikelen zoals 'immuno-biopolitiek' en 'anthroposcenes' en wijst op het belang van emancipatorische verbeelding en politieke strijd.

Er is een veelvoud aan geluiden over het antropoceen ontstaan

Met dit in het achterhoofd gaat Greet De Block na wat het antropoceen betekent voor de stedenbouw. Steeds meer worden stedenbouwkundige ontwerpvoorstellen opgehangen aan zogenaamd 'natuurlijke' systemen als de groenstructuur of hydrologische cycli. De humane aspecten van de stedenbouw worden dan verondersteld zich 'natuurlijk' in te passen binnen een dergelijk raamwerk. De Block wijst op het gevaar dat een notie als het antropoceen de stedenbouw hierdoor depolitiseert. Sociale en politieke overwegingen en concepten binnen het ontwerp raken mogelijk ondergesneeuwd.

Vervolgens is het woord aan Erik de Jong, die vanuit de biologie kijkt naar de relatie tussen cultuur (de mens) en natuur. De Jong betoogt dat de discussie rondom het antropoceen ons als mens een spiegel voorhoudt wat betreft onze relatie met de natuur. Enerzijds is er de *biophilia*, de liefde voor het levende, de dieren en landschappen die we onder de term 'natuur' scharen. Anderzijds wordt natuur vaak als losstaand van cultuur gezien, terwijl het debat rondom het antropoceen laat zien dat dit niet het geval is, zoals De Jong toelicht in zijn bijdrage.

Ook binnen de literatuurwetenschappen wordt de term ontleed. Zo argumenteert Stef Craps dat toekomstige geschiedenissen ons tijdsbegrip, en daarmee de bevattelijkheid van het antropoceen, kunnen vergroten. De lectuur en analyse van fictie kunnen aldus Craps bijdragen tot een verdere bewustwording van het bijzondere tijdsgewricht waarin we leven.

Het antropoceen is de perfecte provocatie

Jasper Blom benadert het antropoceen vraagstuk vervolgens vanuit de economische wetenschappen. Er wordt in toenemende mate kritisch gekeken naar groei en ontwikkeling van de economie. Waar voorheen de economische mogelijkheden van onze planeet oneindig leken, sijpelt inmiddels de notie door dat er grenzen bestaan aan economische groei. Blom bespreekt de uitdagingen waar economen in het 'tijdperk van de mens' mee te maken krijgen; het vinden van een balans tussen de positieve effecten van economische groei enerzijds en de negatieve neveneffecten jegens de planeet anderzijds.

Filosoof René ten Bos schreef een boek over het antropoceen, waarin hij stelt dat de mens 'dolende' is. In het interview dat AGORA met Ten Bos had zijn verschillende onderwerpen de revue gepasseerd waaronder het ontbreken van de politieke dimensie in het debat en het belang van optimistische tegengeluiden. Toch beargumenteert Ten Bos dat het "geen feest is" om in het antropoceen te leven en dat de mens, ondanks haar pogingen het antropoceen te duiden en te begrijpen, voorlopig nog wel zoekende zal zijn.

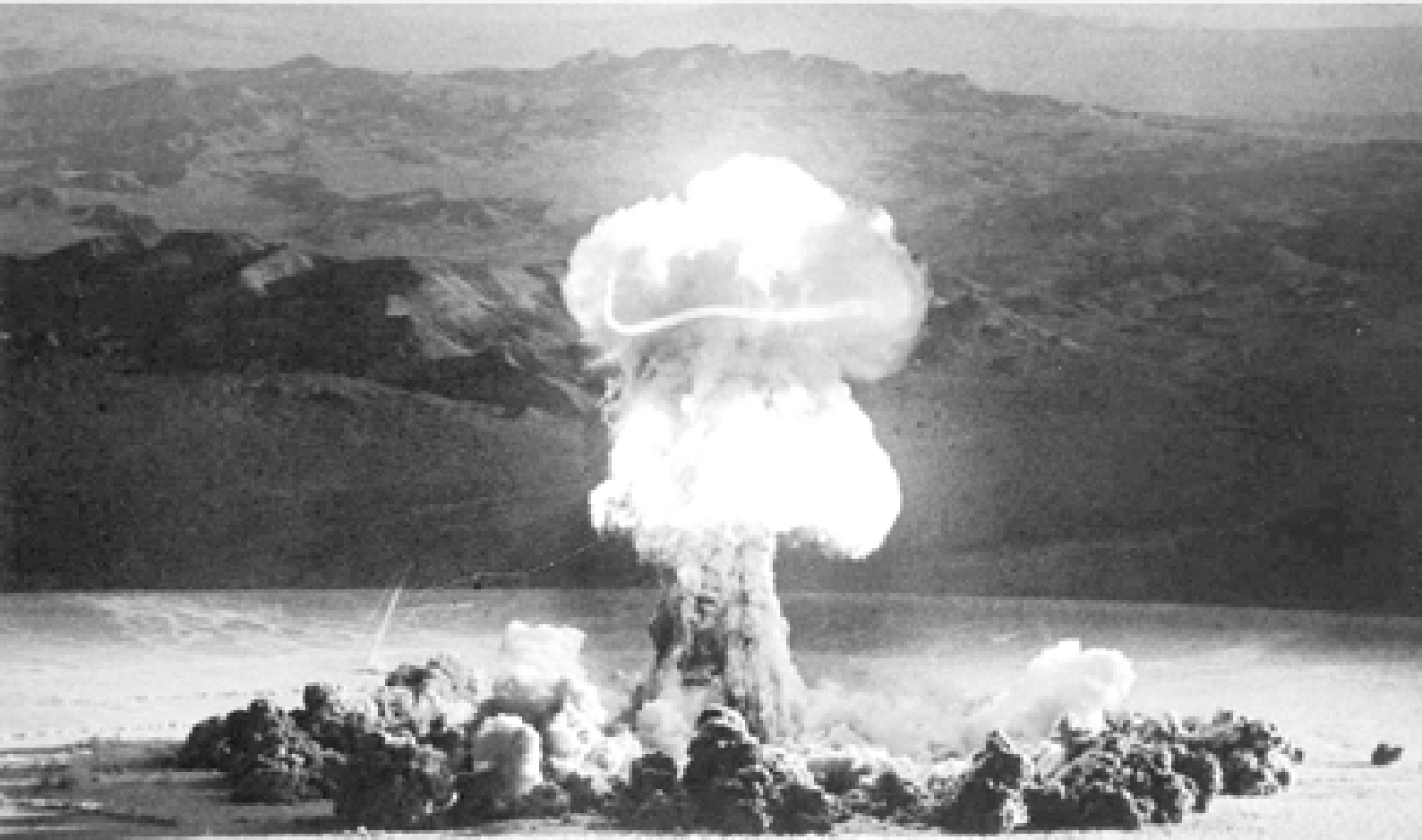
Frank Biermann en Sandra van der Hel benaderen het antropoceen vanuit een governance perspectief. In hun artikel bargumenteren zij dat het *Earth System Governance* als analytische lens geschikt is om de ingewikkelde en complexe governance vraagstukken die het antropoceen met zich mee brengt te duiden. Biermann en Van der Hel stellen dat het antropoceen enerzijds resulteert in een sterke afhankelijkheid tussen individuen, gebieden en landen maar anderzijds ook leidt tot ongelijkheid tussen individuen, gebieden en landen.

Freke Caset (freke.caset@ugent.be), **Marianne de Beer** (m.debeer@uu.nl), **Lilian van Karmenbeek** (lilian.vankarmenbeek@wur.nl) en **Dieter Bruggeman** (dieter.bruggeman@ugent.be) zijn allen doctoraatsstudenten en redacteurs van AGORA. Samen vormen zij de themaredactie van dit nummer.



Foto: Fünverde, Flickr. Microplastic

ESSAY - Thijs Vandenbroucke en Mark Williams



DE STRATIGRAFIE VAN HET ANTROPOCEEN

De laatste jaren klinkt de vraag steeds luider of de mens, als soort, niet een zodanig grote stempel op zijn leefomgeving aan het drukken is, dat het definiëren van een nieuw tijdvak aan de orde zou kunnen zijn. In deze bijdrage bekijken we deze vraag vanuit geologisch perspectief, gezien geologen een uitgekiende wetenschappelijke procedure hebben ontwikkeld om de tijdsschaal zo functioneel mogelijk in te delen. We bespreken hier eerst deze formele procedure, om daarna te onderzoeken of ze eventueel toepasbaar kan zijn op het Antropoceen.

Een geologische tijdsschaal bouwen

De Aarde is zo'n 4,5 miljard jaar oud. Geologen weten dit, en kunnen reconstrueren wat er zich gedurende die tijd afspeelde, omdat er zich tijdens die 4,5 miljard jaar allerlei gesteenten vormden. Deze afzettingen dienen als archief van de geschiedenis van de planeet, vanaf de dag van vandaag helemaal terug tot aan haar ontstaan. Enkel door de aanwezigheid van dit unieke archief hebben we inzicht in de enorme uitgestrektheid van de tijd. Stratigrafen – dit zijn geologen die bestuderen hoe de aardlagen elkaar opvolgen en geologische tijd vertegenwoordigen – maken graag dit onderscheid: enerzijds het gesteentearchief als een monumentale verzameling geologische data, en anderzijds de geologische tijd die er als een interpretatie wordt uit afgeleid. Ze hebben er zelfs twee aparte disciplines voor gecreëerd: 'chronostratigrafie' voor de studie van de gesteentelagen zelf, en hun fysieke opeenvolging, en 'geochronologie' voor de studie van de geologische tijd.

Om ons makkelijker een beeld te kunnen vormen van de haast onbevattelijke uitgestrektheid van de geologische tijd en de enorm lange geschiedenis van de planeet, wordt deze 4,5 miljard jaar ingedeeld in kleinere tijdseenheden, zoals eons, periodes en tijdvakken. We noemen dit 'geochronologische eenheden'. Ze komen overeen met pakketjes sedimenten en gesteenten die afgezet werden tijdens deze tijdvakken en die we 'chronostratigrafische eenheden' noemen. Voor het aanmaken van de geologische tijdsschaal wordt dus teruggegrepen naar de fysieke data, naar de gesteenten zelf: er wordt eerst een reeks chronostratigrafische pakketten geïdentificeerd, aan de hand hun specifieke en fysieke kenmerken, die overeenkomen met een reeks geochronologische pakketjes tijd. De formele definitie van zo een chronostratigrafische eenheid gebeurt aan de hand van verandering in de kenmerken van het gesteentepakket of de fossielen die er in zijn vervat. Een dergelijke 'marker' definieert

steeds de ondergrens van het pakket, en kan het eerste voorkomen van een kenmerkend fossiel zijn, maar kan bijvoorbeeld ook een geochemisch/isotopisch signaal, een geomagnetische ompoling of een lithologisch kenmerk zijn. De marker moet voldoen aan een heel aantal vereisten, maar de belangrijkste zijn dat het signaal kan worden herkend in zoveel mogelijk gesteentepakketten over heel de wereld, en dat het op die verschillende plaatsen op het zelfde tijdstip werd opgenomen in de sedimenten. Met andere woorden, het signaal moet globaal en isochroon zijn. De bovengrens van een chronostratigrafische eenheid wordt gedefinieerd als de ondergrens van de bovenliggende eenheid. In een laatste stap duidt de stratigraaf een standaard sectie aan waar het kenmerk in kwestie (en dus de grens die er mee wordt gedefinieerd) best tot uiting komt. Een dergelijke geologische referentielocatie en -gesteentepakket noemt men een *'global boundary stratotype section and point'*, of GSSP in het kort. Wanneer alle stratotypes zijn bepaald, dan krijgt men een aaneensluitende *chronostratigrafische tabel* die bestaat uit een opeenvolging van GSSPs die de basis definiëren van elk van de opeenvolgende stratigrafische eenheden. Door het numerisch dateren van deze gesteentepakketten, wordt hieruit dan uiteindelijk de geochronologische tijdsschaal afgeleid.

Stratigrafie wordt uit haar comfortzone gehaald

Enkele voorbeelden maken dit waarschijnlijk duidelijker. De ondergrens van het Fanerozoïcum, het eon met complex leven op Aarde, is bepaald door het verschijnen van de eerste mariene organismes die zich in de zeebodem begonnen in te graven. De geologische *marker* die zichtbaar is in de gesteenten, en de GSSP definieert, is het plots verschijnen van complexe graafgangetjes in de versteende sedimenten, geproduceerd door die eerste gravers. Dit fenomeen is best te observeren in de kliffen van de kaap 'Fortune head' in Newfoundland, waar de GSSP van deze grens is bepaald. De chronostratigrafische tabel, en de geologische tijdsschaal zijn hiërarchische lijsten: de ondergrens van het Fanerozoïcum is meteen ook de basis van het Paleozoïsche erathem, het Cambrische systeem, de Terreneuviaan serie en de Fortuniaan etage (of, uitgedrukt in tijd, het Paleozoïsche era, de Cambrische periode, de Terreneuviaan epoeche en het Fortunian tijdvak).

Eén van meest befaamde chronostratigrafische grenzen is deze tussen het Krijt en Paleogeen, gedefinieerd aan de basis van de donkere grensklei, die rijk is aan het zeldzame element iridium. Deze uitzonderlijke aanrijking wordt gelinkt aan de asteroïde inslag die een catastrofale extinctie veroorzaakte en het einde van de heerschappij van de dinosauriërs inluidde. De GSSP voor deze *marker* bevindt zich nabij El Kef in Tunesië.

De formele procedure voor de definitie van een GSSP is een getrap, *bottom-up* proces. Een werkgroep bereidt eerst een voorstel voor dat wordt geëvalueerd door de leden van de internationale stratigrafische subcommissie die verantwoordelijk is voor het systeem in kwestie. Deze leden zijn internationaal erkende experts in bepaalde aspecten van de stratigrafie van het systeem dat wordt bestudeerd. Na stemming (60% meerderheid is vereist), wordt het voorstel voorgelegd aan het overkoepelend bestuur van de Internationale Stratigrafische Commissie (ICS) die het voorstel bekrachtigt (opnieuw na stemming en 60% meerderheid) en ter ratificatie doorstuurt naar het IUGS (*International Union of Geological Sciences*), de geologische poot van UNESCO en het overkoepelend orgaan dat deze procedures overziet.

Een stratotype voor het Antropoceen

We vertellen dit technisch en complex verhaal over tijd, gesteenten en stratotypes om het huidige debat rond het Antropoceen beter te kunnen kaderen. Men kan dus slechts een formeel geologisch tijdvak (of een epoeche) invoeren wanneer er een fysieke *marker* bestaat voor de overeenkomstige etage (of serie), die we in een GSSP kunnen identificeren.

Het Antropoceen is een krachtig concept dat aanslaat tot ver voorbij de grenzen van de aardwetenschappen. Sinds Jan Zalasiewicz van de Universiteit van Leicester en een aantal collega's zich in een artikel in *GSA Today* in 2008 de vraag stelden of de mens niet een zodanig grote impact maakt op de planeet dat het toelaat te spreken over een nieuw epoeche, maakt het idee furore. De suggestie was dat onze aanwezigheid dezelfde onuitwisbare sporen in de sedimenten zal achterlaten, als sommige van de dramatische gebeurtenissen uit ons geologisch verleden al deden. Maak enkel al eens de vergelijking tussen onze enorme tunnel- en weginfrastructuur en de minuscule graafgangetjes uit het onderste Cambrium. Het idee dat mensen op fundamentele wijze het systeem Aarde hebben veranderd – en op die manier een Antropoceen epoeche definiëren – is niet nieuw, maar gaat op zijn minst terug tot de Milanese geoloog Antonio Stoppani in de late 19^e eeuw. In het begin van de 21^e eeuw werd de term nieuw leven in geblazen door de atmosfeerchemicus en Nobelprijswinnaar Paul Crutzen, samen met de diatomeeën-specialist Eugene Stoermer waren de eersten om dit idee vanuit een strikt stratigrafisch perspectief te onderzoeken. In het kielzog van deze studie, ontstond een golf van verder onderzoek naar de schaal van de menselijk impact op onze planeet (zie bvb Williams et al. 2016 voor een overzicht).

Sommige geologen hebben echter hun bedenkingen. Stratigrafie is een retrospectieve wetenschap die hier uit haar *comfort zone* wordt gehaald. Plots gaat de discussie over actuele processen en de vraag of die een tastbaar en duurzaam signaal in sedimenten *zullen* achterlaten; over een relatief beperkte hoeveelheid sedimenten, geaccumuleerd over slechts enkele decennia, een veel kortere tijdsperiode dan geologen gewoon zijn; over het potentieel tot bewaring van deze signalen over geologische tijdspannes in de toekomst. Hoe ver willen stratigrafen eventueel afwijken van hun goed afgelijnde regels en procedures ten voordele van een maatschappelijk en ecologisch zeer relevant concept?

Terzelfdertijd slaat de term 'Antropoceen' aan bij een veel bredere gemeenschap – wetenschappelijk en niet-wetenschappelijk – dan de geologen hadden kunnen vermoeden. Getuige hiervan de vele andere bijdrages in dit volume en andere media. Niet moeilijk te begrijpen want onze impact op de planeet is dan ook niet gering. Daar zijn de stratigrafen het natuurlijk ook mee eens, maar of het Antropoceen echter formeel een onderdeel van de geologische tijdsschaal zal gaan uitmaken, zal er van afhangen of er een goede *marker* en GSSP voor de basis van de epoeche zal worden gevonden, waar het ICS mee kan akkoord gaan. Uit de eerste aanzet van Zalasiewicz en co in 2008 ontstond de Werkgroep Antropoceen (AWG) in de schoot van de stratigrafische subcommissie voor het Quartair (onderdeel van de ICS). Momenteel behandelt de AWG het dossier over de potentiële formele definitie van een GSSP voor het Antropoceen als chronostratigrafische eenheid. Het Antropoceen is voorgesteld in de rang van een serie (of epoeche), hetgeen dezelfde hiërarchische rang is als het Pleistoceen of the Holoceen (Fig. 1), en zou zo dus één van de drie onderdelen van het Quartair kunnen worden.

Bepaalde stratigrafische data suggereren een initiële menselijke impact die helemaal terug gaat tot the Laat Pleistoceen, zoals bijvoorbeeld het fossielenarchief van de megafauna extincties. Suggesties voor de aanvang van het Antropoceen strekken zich uit tot diep in het Holoceen. De 'vroeg Antropoceen' hypothese van Ruddiman (2003) is gebaseerd op metingen van Holocene koolstofdioxide niveaus in ijskernen uit Groenland en Antarctica.

Eon	Era	Periode	Epoche	Tijd(vak)	
Fanerozoïcum (pars)	Cenozoïcum (pars)	Quartair	Antropoceen?	c. 70 a?	
			Holoceen	11,7 ka	
			Pleistoceen	Boven/Laat	126 a
				Midden/Midden	781 a
				Calabriaan	1,80 Ma
				Gelasiaan	2,58 Ma

Figuur 1: De voorgestelde nieuwe indeling van het Quartaair, met het nieuwe Antropoceen Serie, gesteld dat deze zou goedgekeurd worden door het ICS.

Deze waarden vertonen globaal gezien een toename gedurende de laatste 7000 jaren, in vergelijking met de lichte afname van de atmosferisch CO₂ gedurende de laatste paar duizenden jaren die daaraan vooraf gaan, tijdens het vroeg Holoceen. Atmosferisch methaan nam ook toe gedurende de laatste c. 5000 jaren. Ruddiman argumenteert dat deze trends gerelateerd zijn aan ontbossing en de opkomst van de landbouw. Suggesties voor stratigrafische niveaus en *markers* voor de ondergrens van het Antropoceen omvatten ook de antropogene modificatie van bodems, duidelijk herkenbaar in bodemprofielen vanaf 2000 jaar geleden, of de ~10 ppm terugval in atmosferisch CO₂ herkend in ijskernen rond 1610 n. Chr. Die laatste werd gelinkt aan de Columbiaanse uitwisseling en de impact hiervan op de autochtone bevolking van Amerika (maar hierop kwamen een aantal kritische bedenkingen).

De geologische redenering achter 'het Antropoceen' is niet nieuw

Echter, het is pas in afzettingen uit de 20^e eeuw dat we stratigrafische signalen vinden die globaal isochroon zijn, en dus aan de formele voorwaarden voldoen om een potentiële GSSP te definiëren. Een dergelijke stratigrafische *marker* kan worden gevonden in het signaal van de radio-isotopen die gelinkt zijn aan de ontploffing van kernwapens in het midden van de 20^e eeuw. Deze signalen vertonen een scherpe toename in het jaar 1952, een piek rond 1963, waarna ze weer afnemen, als gevolg van het verdrag inzake een gedeeltelijk verbod op kernproeven. Radio-isotopen (vooral plutonium-239 en koolstof-14) vormen een duidelijke *marker* in sedimenten in verscheidene afzettingssomstandigheden, en dit signaal is globaal isochroon vanuit geologisch perspectief. Het leunt, qua timing en filosofie, ook sterk aan bij de vele andere veranderingen in het "systeem Aarde" in het midden van de 20^e eeuw, zoals bijvoorbeeld de 'Grote Acceleratie' van de periode na de tweede wereldoorlog. De AWG onderzoekt momenteel nog wat de meest geschikte plaats van een dergelijke GSSP voor het Antropoceen zou kunnen zijn.

Als conclusie kunnen we dus stellen dat de mens enorm veel sporen in zijn leefomgeving achterlaat, en dat deze sporen van onze aanwezigheid op deze planeet hoogstwaarschijnlijk zeer lang zichtbaar zullen blijven in de sedimenten en gesteentelagen. Of we binnenkort reeds van een formele Antropoceen epoche zullen kunnen spreken, hangt er echter van af of we er een geschikte combinatie van GSSP en *marker* voor kunnen vinden, iets waar de AWG en de Internationale Commissie voor Stratigrafie zich de komende jaren over zullen buigen.

Literatuurselectie

- Lewis, S. L. & Maslin, M. A. (2015) Defining the Anthropocene. *Nature* 519, pp. 171–180.
- Ruddiman, W. F. (2003) The atmospheric greenhouse era began thousands of years ago. *Clim. Change* 61, pp. 261–93.
- Waters, C. N. et al. (2016) The Anthropocene is functionally and stratigraphically distinct from the Holocene. *Science* 351, p. 137.
- Williams, M. et al. (2016) The Anthropocene: a conspicuous stratigraphical signal of anthropogenic changes in production and consumption across the biosphere. *Earth's Future* 4, pp. 34–53.
- Zalasiewicz, J. et al. (2015) When did the Anthropocene begin? A mid-twentieth century boundary level is stratigraphically optimal. *Quaternary International* 383, pp. 196–203.

Thijs R.A. Vandenbroucke (thijs.vandenbroucke@ugent.be) is docent aan de Vakgroep Geologie van de Universiteit Gent in de vakgebieden stratigrafie en paleontologie. Hij doet onderzoek naar de reconstructies van paleoklimaten en de oorzaken van massa-extincties.

Mark Williams (mri@leicester.ac.uk) is professor in paleobiologie aan de School of Geography, Geology and the Environment van de Universiteit van Leicester (UK). Hij is lid van de Werkgroep Antropoceen van de ICS en heeft lopende onderzoeksprojecten van het Cambrium tot het Antropoceen.



Sunrise dam gold mine. Bron:
NASA Earth Observatory image
created by Jesse Allen

DUURZAAMHEID ALS FANTASIE

Hoe verhoudt de these van het antropoceen zich tot de sociale wetenschappen? AGORA ging in gesprek met geograaf Erik Swyngedouw en noteerde een verontwaardigde en kritische kijk op de dominante wijze waarop het debat gevoerd wordt.

Het Antropoceen argument ontleed

AGORA: We ontmoeten Swyngedouw in Brussel, waar hij voor aanvang van zijn lezing 'Duurzame omschakeling en kapitalisme' ruim tijd maakt voor een bewogen gesprek over zijn kijk op het antropoceen als sociaal geograaf. Gezien zijn universitaire voorgeschiedenis in de bio-ingenieurswetenschappen, vroegen we ons af hoe hij zich vandaag verhoudt tot wetenschapsbeoefening over 'de antropos'. Het is immers opmerkelijk dat de naamgeving voor dit nieuwe geologische tijdsvak bestaat uit dat subject dat de natuurwetenschappen tot nog toe grotendeels ongemoeid lieten: de mens.

"Antropoceen" is inderdaad een these die is gelanceerd door geofysici, die tot op vandaag overigens onderling niet akkoord zijn over de bruikbaarheid van deze term voor de periode waarin we ons nu bevinden. Een van de redenen waarom exacte wetenschappers het moeilijk hebben is de volgende; als die term breed aanvaard wordt, kunnen zij nooit meer hetzelfde doen als wat ze altijd hebben gedaan, namelijk de wereld proberen verklaren zonder menselijke

aanwezigheid. Dat zou een revolutie betekenen, niet zozeer voor de sociale maar voor de exacte wetenschappen."

AGORA: Tegelijk is er vanuit de sociale en geesteswetenschappen in toenemende mate aandacht voor de antropoceen hypothese. Ongeacht de onenigheid binnen deze wetenschapsvelden, lijkt er volgens Swyngedouw sprake te zijn van een historische omslag: van een niet-reflexieve tijd vóór het antropoceen naar een reflexief antropoceen waarin de mens op bewuste wijze interageert met de niet-humane wereld. Of zoals Swyngedouw het op licht ironische wijze stelt:

"Gisteren waren we dommeriken die niet wisten wat we deden, maar nu weten we beter. We hebben een beter inzicht en verlaten de destructieve activiteiten van het verleden omdat we nu weten dat we nauw verbonden zijn met de niet-menselijke dingen. Dit is het perspectief van 'the good anthropocene'."

AGORA: Dit perspectief vindt Swyngedouw problematisch omwille van twee redenen. De eerste is geschiedkundig van aard.

"De meeste analisten van het antropoceen (of het nu exacte of



Erik Swyngedouw (Erik.Swyngedouw@manchester.ac.uk) is professor Geografie aan de 'School of Environment, Education and Development' van de Universiteit van Manchester.

sociale wetenschappers zijn) splitsen de geschiedenis in twee: een tijd voor en tijdens het antropoceen (waarbij overigens nog altijd discussie is over de aanvang van dat kantelpunt). Dit perspectief ontkent dat er in het recente verleden, pakweg de laatste paar honderd jaar, verschillende wetenschappers en anderen zijn geweest die reeds argumenteerden dat de mens een actieve rol speelde in de geologische en biologische structuur van de aarde. Als je binnen de geografie kijkt, dan voeren wij al ruim 150 jaar op verschillende wijzen het debat over de interactie mens en natuur. De notie dat menselijk handelen nauw verweven is met de niet-menselijke omgeving is dus niet zo nieuw als wordt voorgesteld. Deze inzichten werden echter gemarginaliseerd in de constante historische strijd over de richting waarin de samenleving moest evolueren."

AGORA: Swyngedouw's tweede kritiek richt zich tot de eigenlijke term antropoceen.

"De term impliceert een homogenisering van 'de mens'. Er is echter niet zoiets als 'de mens' die een invloed heeft op de natuur. Als je kijkt naar de realiteit dan zijn er zeer weinig mensen die een invloed hebben. Ik zou het daarom eerder het 'oligopoceen' noemen: het tijdperk van een relatief klein aantal mensen die een significante invloed hebben."

Polemiek politiseert niet

AGORA: De negatie van de sociale stratigrafie van de maatschappij zorgt ervoor dat het debat niet ten gronde gevoerd wordt, stelt Swyngedouw.

"Er is veel polemiek over het begrip, maar polemiek politiseert niet altijd. Een belangrijke vraag die me hierbij interesseert is waarom het antropoceen plots zo maatschappelijk en wetenschappelijk relevant en alomtegenwoordig is geworden. Waarom wordt de term voorgesteld als een opening naar een nieuw soort samenleving, naar een nieuw soort articulatie tussen de mens en de natuur? Alsof een term dat doet?! Het debat geeft impliciet aan dat als we de waarheid over het antropoceen wetenschappelijk kunnen vaststellen, er een nieuwe praktijk mogelijk wordt. Dat is een heel eigenaardige en zeer traditionele houding die stelt dat wetenschap kan en zal bepalen wat een samenleving moet denken en doen. Ik dacht dat we in een democratische samenleving leefden waarin debat tussen individuen en social groepen bepaalt wat we doen, en niet de wetenschap! Ik vind het dus zeer problematisch dat de wetenschap, of de ontologie van de wetenschap, instructies gaat geven over hoe we die wereld sociaal-ecologisch moeten organiseren."

De 'AnthropoScenes'

AGORA: Die 'instructies' over hoe de sociale organisatie van de maatschappij vorm zouden moeten krijgen benoemt Swyngedouw met de 'AnthropoScenes'. Het gaat hier om een specifieke set uiteenlopende perspectieven die in de literatuur ingang vinden en reflecteren over de richting waarin de maatschappij moet evolueren. Eén van die benaderingen is de 'earth system governance' (zie ook het artikel van Biermann en Van der Hel in dit themanummer). Deze sociaalwetenschappelijke discipline buigt zich over het vraagstuk hoe lokale en globale bestuurlijke schaalniveaus effectiever geïntegreerd kunnen worden met het oog op klimaatverandering. De discipline stelt dat het in die taakstelling 'niet enkel gaat om institutionele effectiviteit, maar ook om politieke legitimiteit en sociale rechtvaardigheid'.

"Dat is een ideaalplaatje waar velen zich kunnen achter scharen. Ikzelf ook. Maar als ik als sociaal wetenschapper deze beschrijving lees, dan denk ik; wat is de functie hiervan in de bestaande politieke configuratie? Biermann en co stellen zich geen vragen bij de huidige bestaande sociaal-politieke organisatie. Wat is de impliciete toekomstvisie die men hier voorstelt? Ervoor zorgen dat er niets fundamenteel verandert, behalve de beleidsinstellingen. Voor mij is zo'n perspectief reactionair, want als we die nieuwe instellingen opbouwen, dan kunnen we het kapitalisme met al zijn ongelijkheden behouden, zonder een radicaal nieuw maatschappelijk model te bedenken."

AGORA: Gezien de snelheid waarmee klimaatverandering ontwikkelt, stelden we Swyngedouw de vraag of een tijdelijke massale inzet op bepaalde techno-manageriële 'AnthropoScenes' misschien toch nodig zal blijken om tijd te winnen?

"Eén van de *AnthropoScenes* pleit inderdaad voor *geo-engineering* op massale schaal, op een wijze die sensitief is voor de ecologische conditie. Een klassiek voorbeeld hiervan is *'The Breakthrough Institute'*, dat zich focust op de vraag hoe we ons technologisch vernuft kunnen koppelen aan sociaal-ecologische inzichten om tijd te winnen. Is dat niet fantastisch gezegd? 'Om tijd te winnen'? Wie is het hier die tijd moet winnen? Wie heeft het meest te verliezen aan de klimaatchaos waarin we ons bevinden? Stelselmatig moet ik vaststellen dat het de Westerse elite is die de klimaatchaos wil aanvechten om te kunnen verder doen met wat ze bezig zijn."

AGORA: Net zoals klimaatverandering worden andere 'dreigingen' zoals terrorisme en migratie door de Westerse samenleving voorgesteld als crisissen die strikt management beogen. Bruno Latour argumenteert dat de term 'crisis' de lading van de problematiek niet dekt, omdat een crisis per definitie de belofte in zich draagt dat deze van voorbijgaande aard is. We moeten het volgens Latour in de plaats hebben over 'mutaties'.

"Natuurlijk. Ik ben het helemaal eens met Latour dat er een mutatie nodig is. Het spijtige is dat hij niet aangeeft hoe die mutatie er moet komen. Voor mij is het precies het domein van het politieke dat mutaties met zich meebrengt. Als je kijkt naar eerdere mutaties zoals gendergelijkheid, dan merk je snel dat die er gekomen is door aanhoudende politieke strijd van vrouwen die feministen werden, soms op leven en dood. Latour geeft echter op geen enkele wijze de 'agents' en de richting van die mutatie aan. Hij is niet specifiek genoeg."

Immuun voor de wraak van de natuur

AGORA: Swyngedouw gaat verder en stelt dat er vandaag een breed gedragen consensus bestaat over 'duurzaamheid' als richting voor de mutatie, maar dat dit beeld voor hem een fantasie is, in de psycho-analytische betekenis van het woord.

"De psycho-analyse zegt ons dat fantasieën belangrijk zijn om een zekere stabiliteit in het leven te hebben, en om ons leven inhoud en vooruitzicht te geven. Duurzaamheid is voor mij zo'n fantasie, die je toestaat te geloven dat het leven kan blijven verder gaan zoals het is terwijl we in een crisis zitten die levensbedreigend is, zowel individueel als maatschappelijk. Als ik als geograaf



naar de ongelijke socio-ecologische structurering van de wereld kijk, dan stel ik vast dat sommigen er inderdaad in slagen meer duurzame configuraties op te bouwen; kijk naar Amsterdam en de fietscultuur! Maar vergelijk dat met Lagos waar amper toegang tot drinkbaar water is en je ziet een gigantisch verschil. De praktijk van de *'sustainable technomanagerial governance'* is wat ik met 'ecologische gentrificatie' benoem; plekken waar het aangenaam vertoeven is, maar die voor hun constructie massale socio-ecologische destructie elders veroorzaken."

AGORA: Swyngedouw legt vervolgens de link met wat hij *'immuno biopolitics'* noemt.

"Dezeter komt van Michel Foucault. Kort gesteld argumenteerde hij dat er een overgang is geweest van een soevereine staat naar een biopolitieke staat die in toenemende mate met het welzijn en geluk van de bevolking bekommerd is. Roberto Esposito, Italiaans filosoof, maakt gebruik van Foucault's biopolitieke analyse en stelt dat we vandaag een verdieping van die biopolitieke configuraties merken als gevolg van globalisatie. In toenemende mate worden allerhande gevaren en risico's onderscheiden die het welzijn van de bevolking objectief en subjectief bedreigen. Dus, zegt Esposito, in een dergelijke configuratie van toenemende onzekerheid, risico en angst als gevolg van groeiende afhankelijkheden door globalisatie gaan staten en overheden in toenemende mate een immunologische biopolitiek voeren. Een klassiek voorbeeld is migratie, waarbij grote delen van de bevolking immigratie zien als bedreiging voor hun eigen persoonlijke/maatschappelijke integriteit. Bij het ecologisch probleem is het niet anders. In het globale Noorden wordt door de elite het beheer en de technologie van duurzaamheid aangewend om ons te beschermen tegen de wraak van de natuur.

AGORA: Swyngedouw geeft elektrische wagens als voorbeeld; een technologie die ervoor zal zorgen dat we met een gerust geweten kunnen blijven rondrijden, maar die voor een socio-ecologische catastrofe zorgt elders. Hetzelfde geldt volgens hem voor de productie van windmolens.

"Het merendeel van die beheerstechnische ingrepen in naam van de natuur en in naam van de mensheid zijn slechts een deel van de natuur en mensheid aan het redden. Het gaat om inclusies in immunologische configuraties die bepalen wie duurzaam overleeft en wie geen reddingsboei krijgt. Migranten

verdrinken letterlijk in de Middellandse Zee als gevolg van een etno-bureaucratische configuratie. Sommigen argumenteren dan ook dat *'the good anthropocene'* als parallel het *'thanatoceen'* heeft: het tijdperk van de dood. Esposito zinspeelt hier ook op Foucault's *'make live and let die'* en maakt er *'make live and make die'* van. Wat Europa doet met de migranten is genocide, en dat is een politieke beslissing. Een politieke beslissing die uiteraard fantastische positieve ecologische consequenties heeft voor het visbestand in de Middellandse Zee.

Waarom is het antropoceen zo sexy?

Naar positieve politieke verbeelding

AGORA: Swyngedouw roept op om te gaan nadenken, niet vanuit een dystopische toekomst maar vanuit een dystopische realiteit. We moeten de relatie durven leggen tussen de technologische snufjes die we gebruiken in ons ecologische leven, en een socio-ecologische catastrofe elders. *'Smart technologies'* kunnen daarom volgens Swyngedouw onmogelijk naar voor worden geschoven als oplossingen, als deze gebaseerd zijn op *'land grabbing'* en *'resource exploitation'* in het Globale Zuiden.

"Ik heb helemaal niets tegen technologie. Ik heb problemen wanneer technologie een fetisj wordt, wanneer technologie als de oplossing wordt gezien die ze niet is. Dit perspectief schuift het centrum van de aandacht van een beheers- of technologisch probleem, waar nu het merendeel van de aandacht naar toe gaat, naar het politiserend probleem. Wat is de positie van verschillende sociale groepen in die configuratie, wat zijn de ongelijke posities die daar ingenomen worden? Welk soort van transformatieve strijd is er nodig?"

AGORA: In een eerder interview met Swyngedouw in **AGORA** (cfr 'Crisis') riep Swyngedouw op voor politieke verbeelding en een emancipatorische en democratische strijd. Hij toonde echter toen weinig geloof in de huidige vormen van verzet.

"Ik ben daar pessimistisch over maar het is het enige wat er is. De afwezigheid van emancipatorische verbeelding is dramatisch. Het is vaak een negatief toekomstbeeld dat ons aanzet om iets te gaan doen. Ik noem het hysterisch actievoeren. Alsof hysterisch gaan recyclen de planeet gaat redden. Terwijl alle emancipatorische en politieke projecten in het verleden een emancipatorische verbeelding hadden van hoe een betere samenleving er uit zag. En die verbeelding ging altijd gepaard met een politieke naam. En er zijn er niet zoveel. Communisme was zo'n verbeelding die gefaald heeft in de praktijk, maar je kan niet zeggen dat er geen verbeelding was. Honderdduizenden mensen zagen het als een realistisch alternatief voor de samenleving. Ik denk dat er dringend nood is, aan de verwoording van positieve politieke verbeelding. Met andere woorden een antwoord op de simpele vraag: wat willen we? Een duurzame gelijke democratische samenleving waarin iedereen gelukkig is. Hoe noemen we dat? Wat is de naam, de politieke naam?"

Ecologische gentrificatie is volop bezig

AGORA: De arbeidersstrijd, de feministische strijd en mensenrechtenbeweging in de VS zijn klassieke voorbeelden maar zijn voor Swyngedouw positieve, politieke bewegingen, die een transformatie meegebracht hebben, die gepaard gingen met een verwoording van een droom. De ecologische droom is er voor hem geen. We vroegen hem wat hij vindt van het werk dat gebeurt rond 'de commons'; een pleidooi voor een gemeenschappelijk en democratisch beheer van de 'commons' van de aarde. Toont dit dan geen verbeelding?

"Ik zie inderdaad dat sommige mensen, activisten, intellectuelen pogingen doen. Maar commons is een DING, geen politiek proces of politieke verbeelding; dat is communisme, of 'commonisme'. Ik verwijt de academici die over de commons schrijven een gebrek aan intellectuele moed om een politieke naam te geven aan de droom van een samenleving gebaseerd op het democratisch beheer van de commons van de aarde. Wat houdt dat democratisch beheer in? Een democratisch beheer van de commons van de leefwereld houdt noodzakelijkerwijze in dat we de privé-eigendom van productiemiddelen zoals water, energiebronnen, etc... moeten afschaffen en dat we diegenen die de aarde in privé-eigendom hebben onteigenen. Hoe gaan we dat doen? Het antwoord daarop is effectieve politieke strijd, en dat is keihard. Daarvoor gaan we op allerlei obstakels stoten, van diegenen die met alle middelen zullen trachten dat hun privé-eigendom intact blijft. Net op dezelfde wijze dat de feministische strijd ook geen theekransje was. Dat was een harde strijd. Keer op keer. Wat we nodig hebben, is een symbolisering van welke soort samenleving we willen."

AGORA: Vanuit die symbolisering moeten we vervolgens gaan nadenken wat de vormen van organisatie zijn die we nodig hebben, aldus Swyngedouw.

"De traditionele vorm van politieke organisatie die effectief was in de 20ste eeuw werkt niet meer. De socialistische partij werkt niet meer en betekent een stap terug voor collectieve actie. Welke vorm van organisatie hebben we vandaag nodig om op effectieve manier aan politieke strijd te gaan doen, zodanig dat degenen die willen zorgen dat er niets verandert worden afgeremd? Een politieke strijd hebben we nodig. Anders blijft het huidige proces doorgaan."

AGORA: Als voorbeeld haalt Swyngedouw aan hoe de ecologische destructie steeds erger wordt, ondanks de institutionele inspanningen die gedaan worden. Ondanks het Kyoto-protocol en de opeenvolgende "circussen van COP-bijeenkomsten", neemt de uitstoot sterk toe in absolute termen.

"Terwijl in de internationale gemeenschap nog steeds wordt vastgehouden aan de beperking tot 2 graden opwarming, is het duidelijk dat dit *fake news* is. Elke klimaat specialist zegt dat het onmogelijk is. Als we morgen verandering brengen, is het mogelijk, maar we weten dat dat niet zo gaat zijn. Een wereld die tegen het eind van deze eeuw gemiddeld vier tot zes graden warmer is wordt vandaag als een zeer realistisch scenario beschouwd. En 'god knows' wat er dan gaat gebeuren."

De reddingsboei wordt zeer selectief uitgeworpen

AGORA: Om af te sluiten gaat Swyngedouw naar de kern van zijn pleidooi. Zoals klimaatopwarming niet door 'de mens', maar enkel door een deel van de wereldbevolking ernstig versterkt wordt, zo zijn ook de gevolgen sociaal en geografisch ongelijk.

"Sommigen gaan er fantastische voordelen uithalen. De verzekeringsmaatschappijen hebben al allerlei klimaatrisico's ingerekend. De Beringstraat, de Noordelijke verbinding, die vorig jaar voor de eerste keer niet bevroren was, wordt een geweldige handelsroute. De grootste economie van de wereld, China, die een nieuwe vrije route heeft naar de afzetmarkten voor Kerstmis en andere artikelen. Dat is de natte droom voor elke kapitalist. Of wanneer de permafrost onder de taiga in Rusland ontdooit, zal de uitgestoten methaan een accelerator mechanisme in werking zetten, maar daar bovenop zal de taiga de grootste graanschuur van de wereld worden want het zal één van de meest vruchtbare locaties worden om te cultiveren. Bodems in andere delen van de wereld zijn tegen dan hopeloos onvruchtbaar. Achter de stratigrafische oefening die aan de basis voor het antropoceen als geologisch tijdsvak ligt, schuilt dus een immense socio-ecologische stratigrafie die al te vaak wordt genegeerd."

Literatuurselectie

- Swyngedouw, E., Ernstson, E. (2018) 'Interrupting the Anthropo-obScene: Immuno-biopolitics and Depoliticizing More-than-Human Ontologies in the Anthropocene', *Theory, Culture and Society. Explorations in Critical Social Science*, ISSN 0263-2764, E-ISSN 1460-3616
- Swyngedouw, E. (2018) 'More-than-Human Constellations as Immunological Bio-Political Fantasy in the Urbicene', *New Geographies*.
- Swyngedouw, E. (2018) *Promises of the Political: Urban Insurgencies in a Post-Political Environment*. Cambridge: MIT Press (aankomend).
- Latour, B. (2015) *Oog in oog met Gaia: Acht lezingen over het Nieuwe Klimaatregime*, Octavo publicaties.
- Bassens, D., Van Meeteren, M., Storme, T. (2012) 'Crisis van de verbeelding', *AGORA Magazine* 28 nr. 3, pp. 26-29.

Freke Caset (freke.caset@ugent.be) is als onderzoeker verbonden aan de Universiteit Gent en Vrije Universiteit Brussel, en is actief redactielid bij AGORA.

Laura Baets (laura.baets@hotmail.com) heeft net de Erasmus Mundus master in Urban Studies beëindigd.



POST-HUMANE STEDENBOUW

HOE DE NOTIE VAN HET ANTROPOCEEN
HET ONTWERPVERTOOG (VERDER) DEPOLITISEERT

Hoewel de notie van het antropoceen een uitdagend, relevant wetenschappelijk concept is, dringt de vraag zich op of het stedenbouwkundig ontwerp zich de gerelateerde theoretische reflecties over post-humane methodes en projecten wel kan veroorloven.

Tijdens de laatste decennia van de twintigste eeuw, bevond de stedenbouw zich in een diepe disciplinaire crisis. Deze crisis was voornamelijk te wijten aan het falend modernistisch instrumentarium dat zowel geïdealiseerde projecten top-down oplegde als functionele zonering tussen groen en grijs, natuur en cultuur, op grote schaal doorvoerde. Recente stedenbouwkundige vertogen en praktijken, zoals '*landscape urbanism*' en '*ecological urbanism*', trachten de discipline opnieuw operationeel te maken door zich te richten op bottom-up flexibele processen en systemen in plaats van top-down organiserende vormen en structuren. Deze nieuwe richtingen in ontwerp ambiëren de scheiding tussen groen en grijs te doorbreken en aan de slag te gaan met hybride natuur-cultuur relaties.

In de ontwerpvoorstellen worden complexe systemen geformuleerd waarin humane en niet-humane actoren fundamenteel verstrengeld zijn. Centraal binnen deze disciplinaire heroriëntering is de focus op groene en blauwe systemen, of 'ecologische infrastructuur', als kern van het ontwerp. Vegetatie, topografie en water zijn de geprefereerde media, als reactie op de grootschalige toepassing van beton- en staalstructuren. Met de ecologische infrastructuur wil men wisselwerkingen opzetten tussen de gebouwde omgeving en bio-fysische 'natuurlijke'

processen. Men stelt dat de fusie van de disciplines van ecologie en ontwerp kan leiden naar co-adaptieve, zelfregulerende socio-ecologische structuren. In *Projective Ecologies* (2014), bijvoorbeeld, exploreren Reed en Lister allianties tussen landschapsarchitectuur en systeemecologie om interacties tussen sociale en natuurlijke processen op te zetten. In de *best practices* die Reed en Lister opvoeren, alsook in de meeste ontwerpen die onder de noemer van *ecological urbanism* en *landscape urbanism* vallen, vertaalt deze aanpak zich in het ontwerp van een vegetatie- en waterinfrastructuur die als publieke, ecologische ruggengraat fungeert voor een vrij onbepaald en onzeker verstedelijkingsprogramma. Bureau's zoals Groundlab, Stoss, Field Operations, PEG office of landscape+architecture, OPSYS, en P-REX lab, investeren de meeste ontwerpenergie in het gedetailleerd uitwerken van de ecologische infrastructuur, met complexe prognoses over de biodiversiteit en veerkracht van het ontworpen systeem. Het verstedelijkingsprogramma, aan de andere kant, wordt nauwelijks gedefinieerd, waardoor - in de woorden van Charles Waldheim - deze nieuwe generatie van ontwerpen "*ecologically literate and economically viable*" is. Het verstedelijkingsprogramma is 'co-adaptief' en 'zelfregulerend' met de ecologische infrastructuur.

“Make Kin, not Babies”

De recente term, of het fenomeen, van het antropoceen heeft deze vertogen kracht bijgezet en vooral ontwerptheorie vleugels gegeven in de conceptualisering van natuur-cultuur relaties, of beter humane en niet-humane interacties. In het nieuwe geologische tijdperk zijn menselijke en natuurlijke processen fundamenteel verstrengeld in complexe, niet-lineaire en onbepaalde systemen. Erik Swynghedouw stelt scherp in recent werk dat in theorievorming over het antropoceen niet alleen de mens erkend wordt als actor in de transformatie van de geo-historische processen, maar dat er evenzeer een nieuw methodologisch kader naar voor wordt geschoven dat een symmetrie tussen humane en niet-humane actoren nastreeft. Deze meer-dan-humane of post-humane theorievorming fungeert niet enkel als analysekader om socio-ecologische processen te begrijpen, maar heeft de expliciete ambitie om deze socio-ecologische processen te ordenen, en inderdaad te ontwerpen, in de veronderstelling dat mens en niet-mens gelijkwaardig dienen behandeld te worden. Architectuur en stedenbouw wordt vandaag geïnspireerd door deze recente literatuur in *Science Technology and Society studies*, sociale theorie en geografie waarin de post-humane agenda verkend wordt, en vloeiende transitie tussen ‘het sociale’ en ‘het natuurlijke’, subject en object, lichaam en geest de horizon is. Voorgezeten door prominente theoretici als Bruno Latour en Donna Haraway, ziet het post-humane vertoog het als een centrale taak om deze moderne natuur-cultuur tegenstellingen te overstijgen daar ze verantwoordelijk gehouden worden voor ons onduurzaam en onethisch gedrag tegenover het milieu; een gedrag dat antropoceen-hubris voortbrengt en ons laat vergeten dat we deel zijn van een ecologisch systeem waarin de humane en niet-humane wereld inherent afhankelijk van elkaar zijn.

Het gros van de post-humane literatuur wil ons vooral bewust maken van een multi-soorten wereld waarvan we deel uitmaken. Dit bewustzijn, geloven ze, zou onze attitude kunnen veranderen naar een sterk engagement en zorg voor onze medesoorten. Hoewel deze attitude van denken-met, leven-met en ontwerpen-met de

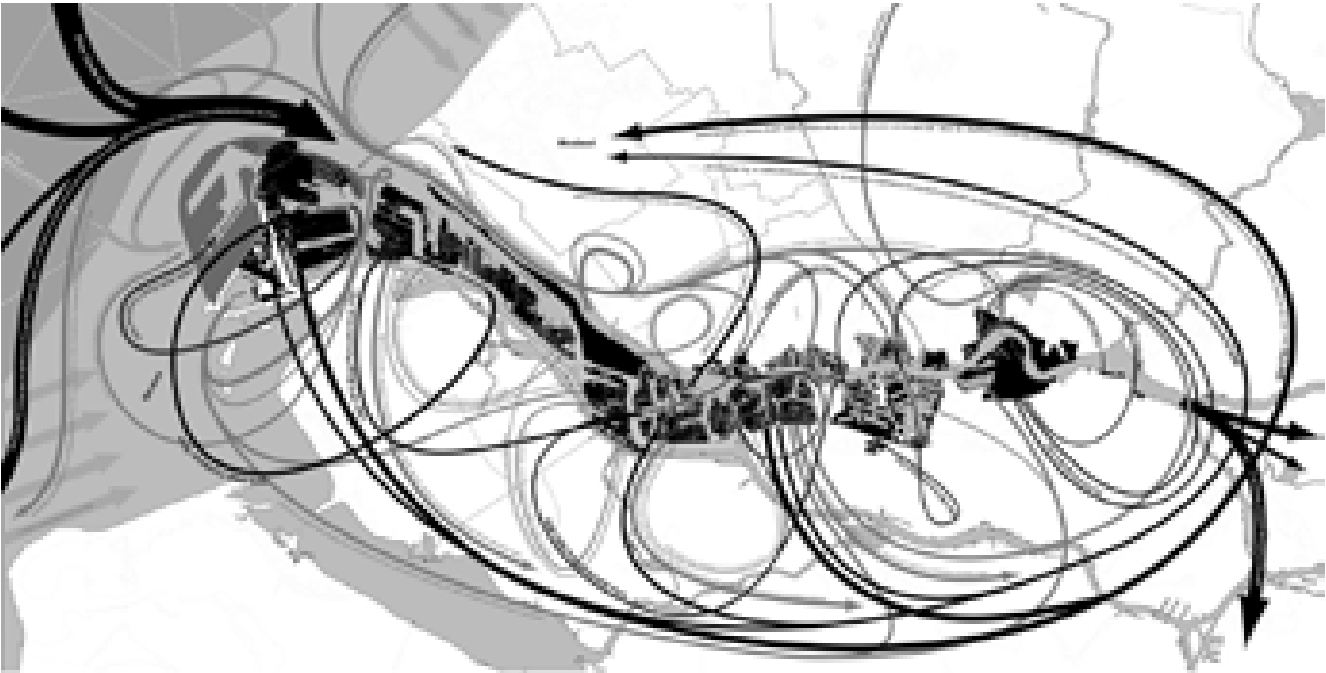
niet-humane actor schijnbaar fijngevoelig is, leidt deze logica momenteel tot anti-humanistische stellingen die het systemische boven het intentionele plaatsen; de ecologische rationaliteit boven sociaal-politieke keuzes. Er wordt meer autoriteit gegeven aan systemen en modellen uit de exacte wetenschap in de bepaling van maatschappelijke ontwikkelingen, dan aan fundamentele politieke vragen en doelstellingen. De geograaf Nigel Thrift stelt zelfs dat ethiek in het gedrang komt: *“klassieke ethische vragen als ‘Wat heb ik gedaan?’ en ‘Wat zou ik moeten doen?’ worden veel moeilijker wanneer de ‘ik’ in deze vragen zo zwak is.”* Zijn bezorgdheid is terecht. Prominente stemmen zoals Donna Haraway lanceerde recent de boutade *“Make Kin, not Babies”*. Met deze uitspraak doelt Haraway niet alleen op de prioriteit van verwantschappen met, en

zorg voor, medesoorten, maar stelt dat we vanuit die zorg onze ‘soort’ aan banden moeten leggen. In haar laatste boek, bevraagt Haraway *“decolonial feminist reproductive freedom”* in een multi-soorten wereld en stelt dat *“het niet slechts een humanistische zaak kan zijn, ongeacht hoe anti-imperialistisch, antiracistisch en pro-vrouw.”* Als we te ver gaan in het aligneren met een post-humane agenda dreigen we met ‘eco-fascisme’ te flirten. Timothy Morton noemt het de cult

van de dood; een dystopische maatschappij die gedicteerd wordt door normen getransponeerd vanuit de ecologie en biologie. De progressieve waarden, zoals anti-imperialisme, anti-racisme, en feminisme, waar we in de twintigste eeuw hard voor gewerkt en gevochten hebben, verschuiven in die maatschappij onverbiddelijk naar de marge.

*Het ecologische als
ruggengraat voor
een onbepaald
verstedelijgings-
programma*

Een analyse van de Maas-Rijn delta door OPSYS samen met Pierre Bélanger (2009). Het hieruit voortvloeiende ontwerp wil de logistiek van de haven van Rotterdam verbinden met haar bio-fysische processen. Bron: overgenomen uit Reed & Lister (2014).



Het Deep Ground project van Groundlab voor het Chinese Longgang. De groene en blauwe systemen als gedetailleerd uitgewerkte drager van het project. Het verstedelijkingsprogramma blijft grijs en vaag.
Bron: Groundlab (2008)

Het socio-ecologisch raamwerk verschrapt naar een dominant biologisch perspectief

Post-humane stedenbouw?

In hedendaagse ontwerptrends is deze verheerlijking van de post-humane agenda niet veraf. In veel gevallen wordt het socio-ecologisch raamwerk verschrapt naar een dominant biologisch perspectief, met de veronderstelling dat een rechtvaardige en duurzame verstedelijking zal voortkomen vanuit de versterking van natuurlijke processen. Of meer bedenkelijk, dat de markt een natuurlijk proces is. Maatschappelijke ontwikkeling wordt impliciet beschouwd als natuurlijk geleid door co-evolutionaire en co-adaptieve interacties met de 'natuurlijke' omgeving. Deze denkwijze leunt sterk aan bij een organicistische redenering waarin *agency*, en meer bepaald politieke actoren, niet in rekening worden gebracht. Sociaal-politieke prioriteiten en bezorgdheden worden kortgesloten door een focus op dominante natuurlijke, evolutionaire processen. We zien in architectuur en stedenbouw een terugkeer naar de 19^{de}-eeuwse natuurfilosofie: Een duurzaam en evenwichtig natuurlijk systeem impliceert een duurzaam en evenwichtig maatschappelijk systeem. Expliciete reflectie en projectie over maatschappelijke doelstellingen en projecten, zoals sociale gelijkheid en rechtvaardigheid, dreigen te verdwijnen onder de berg aan complexe dataverzameling en verwerking van ecologische parameters. Meer nog, zoals Erik Swyngedouw uitlegt in *'Apocalypse forever?'*, de focus op 'exacte' wetenschap impliceert dat technologisch-wetenschappelijke aanpassingen als interventies voldoende bevonden worden om uit de klimaatimpasse te komen zonder dat ons politiek-economisch systeem van groei/kapitalisme bevraagd wordt.

Hoewel de notie van het antropoceen een uitdagend, relevant wetenschappelijk concept is, dringt de vraag zich op of het stedenbouwkundig ontwerp zich de gerelateerde theoretische reflecties over post-humane methodes en projecten kan veroorloven. De veronderstelde continuïteit tussen humane en niet-humane actoren leidt momenteel tot een grootschalige implementatie van ontwerpen waarin kritische reflectie en politieke

keuzes worden kortgesloten door een fascinatie met niet-humane actoren, systemen en processen. Het verstedelijkingsproject wordt geacht 'mee' te evolueren met het ecologische project. Sceptischer gesteld, de markt krijgt carte blanche en wordt beschouwd als een 'natuurlijke' kracht die regulerend werkt. Hoe vermijden we dat ontwerp verder depolitiseert? Meer nog, hoe vermijden we dat ontwerp ideologisch duistere paden bewandelt en 20^{ste}-eeuws progressief gedachtegoed negeert onder het mom van 'verwantschappen maken met medesoorten'?

Literatuurselectie

- De Block, G. (2016) Ecological Infrastructure in a Critical-Historical Perspective: From Engineering 'Social' Territory to Encoding 'Natural' Topography. *Environment and Planning A*, 48 (2), pp. 367–390.
- De Block, G. & V. Vicenzotti (2018) The Effects of Affect. A Plea for Sustaining Distance between the Human and Non-Human. *Journal of Landscape Architecture* (Jola) (In press).
- Haraway, D. (2016) *Staying with the Trouble. Making Kin in the Chthulucene*. Durham: Duke University Press.
- Reed, C. & N.-M. Lister (2014) *Projective Ecologies*. New York: Harvard University Graduate School of Design, Actar Publishers.
- Swyngedouw, E. (2018) More-Than-Human Constellations as Immune-Biopolitical Fantasy in the Urbicene. *New Geographies: Posthuman*, 9 (January), pp. 19-23.

Greet De Block (Greet.DeBlock@UAntwerpen.be) is docent stadsstudies aan de Universiteit Antwerpen. Dit artikel is gebaseerd op onderzoek dat eerder verscheen in *Environment and Planning A* en het *Journal of Landscape Architecture* (zie de literatuurselectie).

// IN //
PLAN //
/ NING



InPlanning.eu is het online Platform voor Planologiepublicaties. Het Platform is een initiatief van de gezamenlijke Planologieopleidingen. Met dit Platform geven we gezamenlijk studieboeken, PhD's, tijdschriften en andere publicaties uit over planologische of sociaal-geografische onderwerpen. Digitaal of hard copy.

Planologiepublicaties op je tablet

Ons doel? Zorgen dat kwalitatief hoogwaardige Planologiepublicaties beschikbaar blijven voor een breed publiek van studenten, wetenschappers, professionals en andere geïnteresseerden. Open access of tegen een redelijke vergoeding. Zowel in ons land als internationaal.

Via de InPlanning app koop en lees je de publicaties op je tablet (iOS of Android). Open access-publicaties lees je via onze online reader op je PC, laptop of tablet.

InPlanning wordt gesteund door de Nederlandse Planologie-opleidingen en AESOP, de Association of European Schools of Planning.

Meer informatie?
Jouw boek of proefschrift uitgeven?
Neem contact op via info@inplanning.eu

www.inplanning.eu



Team van DS en NL architects,
Kavel N1+N3 Sloterdijk, Het
eerste natuurinclusieve
bouwblok in Amsterdam, 2017

BIOPHILIA IN HET ANTROPOCEEN

Als in het antropoceen het handelen van de mens centraal staat, kunnen de humaniora niet anders dan de studie naar de relatie tussen mens/cultuur en natuur centraal in hun werk stellen. De Geesteswetenschappen kunnen bijdragen tot nieuwe manieren van zien, begrijpen en zelfreflectie.

Een jongere generatie van studenten wordt zich in toenemende mate bewust van de complexiteit die de verhoudingen tussen natuur en cultuur beheerst. Hun vragen, stellingen en essayonderwerpen laten zien hoe het ontwikkelen van een nieuw begrip van de wereld als professionele en persoonlijke noodzaak wordt gevoeld. Waar economie, grondgebruik, grondstoffen en klimaat door de mens worden beheerst, bepaalt de instrumentele of gebruiksvisie op de natuur het perspectief op onze metropolitane en rurale gebieden, op landschap, water, lucht, aarde, op plant en dier, zelfs op planeten buiten de aarde. Dat dwingt om de eigen positie onder ogen te zien. Het antropoceen als nieuw geologisch tijdperk stelt ons voor de dringende en omvattende vraag naar onze grenzen en mogelijkheden. Die positiebepaling brengt een grote onzekerheid met zich mee en gaat gepaard met een zoektocht naar wat natuur in deze wereld betekent. Een onzekerheid die zowel de toekomst van de aarde als levend systeem betreft als diep persoonlijk ervaren wordt. Vertegenwoordigt natuur intrinsieke waarden? Als bio-emancipatie uitgaat van de gelijkwaardigheid van alles dat op aarde leeft en stelt dat natuur ook rechten heeft, wat betekent dat voor ons persoonlijk, voor onze cultuur, en onze omgang met natuur? Wat betekent het dan om volledig mens te zijn in al ons handelen? Is onze identiteit volledig zonder onze verhouding tot de natuur vorm te geven op basis van gelijkheid? Als natuur steeds meer cultuur wordt, zoals sommigen beweren, betekent dat een

menselijke wereld zonder natuur, een kunstmatige wereld waarin een eenzijdige relatie met natuur bestaat? Of betekent het dat waar natuur en cultuur in het antropoceen steeds meer fuseren – hybridiseren – natuur in dat proces ook cultuur zal veranderen, net als cultuur agent en katalysator kan en mag zijn, mits we haar een gelijke positie toekennen? Voor student en docent hebben deze actuele vragen te maken met de kenbaarheid van de wereld: zijn onze kennis, onze wetenschap en ons individuele besef niet te instrumenteel en te fragmentarisch geworden binnen de bestaande kenniswerelden? Hoe kunnen we ons inzicht en begrip opnieuw intrinsiek maken zodat we een beter antwoord kunnen vinden op de complexe vragen die het antropoceen stelt aan samenleving en individu?

Antropoceen en natuur

Op intrinsiek niveau houdt het antropoceen ons een spiegel voor ten aanzien van onze liefde tot het levende en processen van leven: onze biophilia. Biophilia wordt ook wel vertaald als 'liefde tot natuur' (βίος [bios]= leven, φιλία [philia] = liefde in het Oudgrieks). Te denken valt aan onze positief ervaren liefde voor (huis)dieren, onze voorkeur voor landschap, het maken van een boswandeling, een exotische vakantie ver weg van de massa, of voor tuinieren. Wat die liefde echter precies is, blijft meestal impliciet want hoe wij ons hiertoe verhouden als individu en als onderdeel van

de samenleving is paradoxaal. Onbewust draagt die liefde een dualistisch karakter, want hij is vaak een *eros*, een liefde die zich toe-eigent en wil bezitten. *Eros* ligt dicht bij biophobia; een angst voor natuur die zich vertaalt in afkeer, uitsluiting en onverschilligheid en daardoor dicht bij *thanatos*, dood en vernietiging, ligt. *Eros* is in deze klassieke traditie geen *philia*, vriendschap die het andere en het eigene accepteert of *agape*, opofferende liefde, die niets terug vraagt en zo de liefde tot het levende tot een intrinsieke waarde maakt. Als de twee grootheden van ons bestaan zijn natuur en cultuur langzaamaan in de afgelopen vierhonderd jaar het resultaat van ambivalente en omstreden processen geworden. Drie momenten hebben in die periode ingrijpende veranderingen op wereldschaal in gang gezet en vormen de basis voor het antropoceen: het ontstaan van kolonialisme rond 1600, de opkomst van industrialisatie rond 1900 en het gebruik van de eerste atoombom in 1943. Deze zijn verantwoordelijk voor onze gezamenlijke behoefte aan natuurlijke grondstoffen, landgebruik, toenemende urbanisatie en vervuiling, voor verlies aan biodiversiteit en aantasting van de geologische aardschaal. Ze vinden hun grond in onze ambivalente want instrumentele omgang met natuur en aarde, gebaseerd op behoefte aan dominantie en beheersing. Natuur is daardoor in onze tijd overal een problematisch gegeven geworden. Ons gezamenlijk gedrag ten opzichte van de natuurlijke wereld betekent een ontkenning van de integriteit van de biosfeer, van de aarde als levend geheel. Dat levert ons ook als individu problemen op: in onze eigen, directe omgeving, waar onze biophilia onderdeel is van onze leef- en ervaringswereld, is het voortbestaan van weidevogels in het geding, spelen kinderen te weinig in de natuur, illustreert overvloedige regenval de gevolgen van klimaatverandering, en zijn we voor of tegen een natuur met wolven die in een recent verleden met succes werden uitgeroeid. De uitdijende stad vraagt om inzicht in de rol die natuur wel of niet zou moeten spelen en op welke manier. Wat betekenen wildernis, tuin, park en ecologie voor ons? Natuur is in recente jaren verruimd

Natuur is in onze tijd een problematisch gegeven geworden

naar ons voedselvraagstuk: eten we wel of niet minder vlees, waar komt ons groente en fruit vandaan? Natuur is ook verbonden geraakt met het begrip duurzaamheid, dat de vraag stelt naar ons afval, onze manier van produceren en pleit voor een verstandiger gebruik van grondstoffen, water en energie in een nieuwe, circulaire, economie. We zijn er van overtuigd dat we van natuur houden en natuur nodig hebben om mens te zijn, maar telkens blijkt dat achter deze problematiek visies schuilgaan die niet worden bepaald door wat natuur zelf is, maar door hoe onze cultuur natuur beschouwt en definieert. Steeds vaker ontdekken we dat dat ook geldt voor de manier waarop natuur onze idealen en verlangens moet invullen, individueel en gezamenlijk. Maar waar leren wij – op school, aan de universiteit, in krant en tijdschrift, in literatuur en kunst – dat biophilia en biophobia verantwoordelijk zijn voor ons denken over natuur en landschap, voor ons handelen, voor onze ervaringswerelden, dat we al deze diep geborgen vinden in een gemeenschappelijk geheugen van kunsten, verhalen en mythen? Onze ethica en filosofie, onze wetenschap en techniek, ze zijn ten diepste met de betekenis van onze complexe aantrekkingskracht tot en afstoting van natuur verbonden. Natuur valt bijna altijd samen met haar reputatie die bepaald wordt door de verschillende rollen die ze speelt in onze culturele tradities. Rollen die worden

toegekend door vaak heel verschillende individuen en groepen met ieder hun eigen belangen. Natuur, dat zijn wij, zoals Alberto Seveso zo schitterend heeft verbeeld in zijn omslag voor het tijdschrift *Nature* Vol. 512 maart 2015, gewijd aan het antropoceen.

Biophilia

Het antropoceen vraagt dan ook om kritisch zelfonderzoek naar onze natuurbelden, naar het fundament van het dualisme dat zo ingrijpend natuur en cultuur definieert. De Amerikaanse psychoanalyticus Erich Fromm gebruikte in 1964 het begrip biophilia als eerste en omschreef het als 'liefde voor leven of voor levende systemen'. Hij wilde daarmee de psychologische oriëntatie beschrijven van de aantrekkingskracht van de mens tot alles dat leeft, groeit en vitaal is. Fromm zag dat begrip, samen met zijn tegenhanger necrophilia – een neiging tot dood, destructie en verderf –, als wezenlijk voor het bepalen van de essentie van menszijn. Tussen deze twee maakt de mens continu zijn keuze. Fromm herkende en erkende de terreur van die gespleten situatie. Biophilia was voor hem een alternatief om actief tot een meer integrale levensvisie te komen, waarbij tegenstellingen kunnen worden overwonnen en door individu en gemeenschap tot meer eenheid gebracht. Dat 'biophilia' niet alleen een morele houding is, maar ons is aangeboren, is een hypothese die werd ontwikkeld door de Harvard bioloog Edward Wilson. Zijn essay uit 1984 betoogt dat onze liefde voor het levende het resultaat is van een biologisch evolutieproces. Onze genetische ontwikkeling draagt een diepe imprint van onze verhouding tot natuur, landschap en omgeving en alle organismen die daarin leven. Biophilia is inherent aan onze biologische conditie en onderdeel van onze evolutionaire erfenis en onze competitieve en genetische positie. Deze biologische factoren moeten begrepen worden in samenhang met de wijze waarop biophilia in menselijke culturen uitdrukking vindt. De verhouding tot het levende strekt verder dan een louter materiële en fysieke noodzaak en omvat de esthetische, intellectuele, cognitieve, vooral ook empathische en spirituele betekenissen van natuur, die ten diepste verbonden zijn met het zoeken naar zingeving in en met de wereld, naar 'interzijn'. Biophilia vertegenwoordigt voor Wilson een complex aan 'leerregels' die apart beschouwd en geanalyseerd kunnen worden. De gevoelens die door deze leerregels kleur krijgen vallen uiteen in verschillende emotionele spectra die positief of negatief van aard kunnen zijn. Biophilia, als aantrekkingskracht tot het levende, kent immers haar tegenhanger in biophobia, afkeer van en angst voor natuur die zich uit in onverschilligheid ten opzichte van het levende en de destructie ervan. Onze verhouding tot natuur wordt gevoed door zowel aantrekking als afstoting, door verlangen naar vrede maar ook door angst, door eigenliefde en vriendschap, bewondering en desinteresse. Het kan dan ook niet anders dan dat al deze verschillende emotionele reacties een integraal onderdeel zijn gaan uitmaken van onze cultuur, van ons denken en handelen. Het betekent ook dat de twee begrippen waaruit biophilia bestaat, levende natuur en liefde, beide meervoudige betekenissen vertegenwoordigen, dus geen vastomlijnde begrippen zijn en onderhevig zijn aan veranderend begrip al naar gelang tijd en context. Bovendien, als biophilia universeel is, krijgt de uitdrukking daarvan in verschillende culturen gestalte en dus ook een eigen en andere lading en betekenis. Dat geldt ook voor biophobia. De sterk kunstmatige leefomgeving in steden en de ingrijpende interventies in landschappen en natuursystemen laten volgens Wilson zien dat onze natuurliefde op zijn minst zwak ontwikkeld is, maar altijd aangesproken kan worden en zich ontwikkelen laat. Dat vraagt om een transhistorisch inzicht in de ontwikkeling van onze houding en omgang ten aanzien van natuur: vanuit een actueel standpunt dienen vragen worden gesteld aan de geschiedenis ten behoeve van een nieuw ontwerp voor de toekomst.

Is natuur het andere?

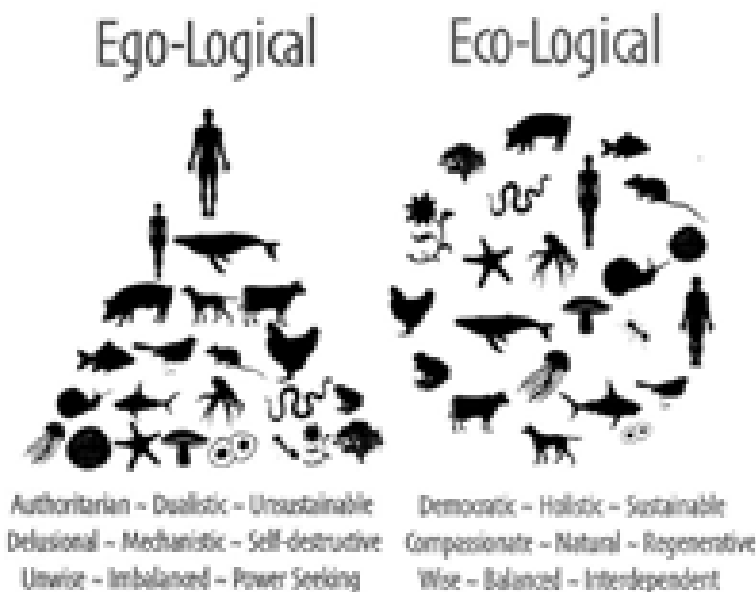
Nadenken over biophilia vindt zijn grond en noodzaak in het besef van het recente verlies aan biodiversiteit en ecosystemen in vergelijking met de lange duur van de natuurlijke evolutie. De versnelde afname van diversiteit in slechts enkele generaties doet de vraag rijzen naar de universele en onafhankelijke rechten van natuur als biodiversiteit. Dat vraagt naast anders beschouwen ook om een ontwikkelde menselijke ethiek waarin nut, esthetische, ethische, historische en spirituele waarden van natuur en cultuur samen kunnen worden onderzocht. Het is niet zonder reden dat de politieke betekenis van een mens-inclusieve ecologie zich vertaalt in activisme en behoefte aan persoonlijke participatie. 'Schepping, als mythe en als wetenschap, vindt zijn herkomst in de diversiteit van leven' schrijft Wilson. Daar is het leven, inclusief dat van ons, door een verre en nabije gemeenschappelijke genetische code en celstructuur met elkaar verbonden. Biodiversiteit is ook de ruimte, het landschap waarin wij als menselijke dieren leven met andere levende entiteiten en dat ons verbindt met onze herkomst en identiteit en zijn invloed uitoefent ook als we 'ontworteld' worden. Om leven op aarde te waarborgen moeten we onszelf opnieuw uitvinden. Dat betreft ons begrip en onze kennis van natuur (inclusief onze eigen menselijke natuur), van onze kunst, techniek en wetenschap waarin natuur altijd zo'n centrale rol heeft gespeeld, ons handelen, ons denken en vooral onze empathie. Onze omgang met natuur wordt vanuit een Westers, humanistisch perspectief gevoed door Grieks/Romeinse en Bijbelse tradities en beheerst door hiërarchie en dualisme in de verhouding mens-natuur. Mens en cultuur worden daarin boven en tegenover natuur geplaatst. Natuur vertegenwoordigt het 'andere', is ondergeschikt, behoeft en heeft geen stem, geen taal, geen ziel. De mens houdt bewust of onbewust deze zienswijzen in stand omdat hij daarmee onze behoefte aan beheersing, gebruik en manipulatie van natuur kan voortzetten. Onze cultuur verheerlijkt tegelijkertijd natuur als paradijselijk of exotisch, wildernis als subliem en ongerept. Hond en kat worden gezien als vriend maar het varken, dat even intelligent is, wordt tot product van bio-industrie gemaakt. De mens, zelf product van de natuur, is door zijn ontwikkeling als succesvol en intelligent zoogdier onderdeel van de natuur, maar zijn handelen plaatst hem erbuiten. Hij koestert daarnaast een diep verlangen naar een ongeschonden, harmonische samenleving van natuur en mens. Het levert een existentiële en paradoxale contradictie op in wat het is mens te zijn. Dat vraagt meer kennis

van natuur die vooral kennis van en inzicht in onszelf is, willen we een nieuw convenant tussen natuur en mens kunnen sluiten. Nieuw onderzoek van dieren en planten laat zien dat communicatie door middel van taal, gebruik van gereedschap, gevoel en pijn, aangeleerd versus aangeboren gedrag en intelligentie, factoren die we altijd hebben gebruikt om cultuur van natuur te onderscheiden, niet meer valide en bruikbaar zijn om de mens te onderscheiden van de natuurlijke wereld. Steeds vaker realiseren we ons dat het antwoord op de problemen die we zelf hebben veroorzaakt ook door onszelf geformuleerd moet worden. Ons homogene beeld van de natuur moet daarom diverser en heterogener worden. De humaniora kunnen hierin een belangrijk rol spelen: waar de mens in het antropoceen zo'n centrale rol speelt ten opzichte van zijn wereld, vertegenwoordigen de geesteswetenschappen bij uitstek het gebied waar onze omgang met natuur dient te worden onderzocht.

Het antropoceen vraagt om kritisch zelfonderzoek naar onze natuurbeelden

De hybride als mengvorm van natuur en cultuur

Behoeft aan beheersing van onze omgeving en onverschilligheid ten opzichte van natuur verhouden zich ongelijk tot onze ook aanwezige bewondering en zorg. Biophilia staat volgens Wilson's hypothese op gespannen voet met artefacten en technologie. Meer dan dertig jaar na het boek van Wilson, kunnen we constateren dat natuur nog maar al te vaak tegenover technologie wordt gezet, natuurlijkheid tegenover kunstmatigheid, romantisch verlangen tegenover eigenbelang, dier en plant tegenover mens. Dat vormt een groot contrast met alle mengvormen of hybriden tussen natuur en cultuur die in die afgelopen dertig steeds belangrijker zijn geworden. Zijn metropolitane gebieden, met hun vermenging van stedelijk en landelijk gebied, niet zowel cultuur als natuur? Maakt een plastisch chirurgische ingreep een persoon minder natuurlijk en is een gekloond dier natuur? Hoe verhouden de robot, de informatie technologie en data zich in onze cultuur tot natuur en omgekeerd? Techniek is onontbeerlijk in de natuurbescherming en de interventies in ons landschap. De traditionele tweedeling die ons houvast geeft en natuur en cultuur ijkt aan veronderstellingen van zuiverheid en originaliteit, zit diep in ons. Hij helpt ons alleen niet inzicht te krijgen in alle verschillende naturen die er al in onze wereld als resultaat van menselijk ingrijpen bestaan. 'Natuur' en 'natuurlijk' zijn niet eenduidig en homogeen, hybridisering vermenigvuldigt tot vele naturen. Dat laat Wilson's hypothese onverlet dat biophilia de basis vormt voor een menselijke ethiek van begrip, zorg en instandhouding van de natuur in al haar diversiteit, een ethiek die we in onze samenleving wensen te garanderen door talloze wetten en internationale afspraken. Biophilia geeft ieder van ons de mogelijkheid tot het ontwikkelen van een individuele, meer bewuste relatie tot natuur en levende organismen die ons persoonlijk kan vervullen en onze omgang er mee kan bepalen. Het verbaast niet dat bij vele recente discussies die in en rondom het antropoceen plaatsvinden, een positief geladen biophilia een bron van inspiratie is geworden bij het zoeken naar oplossingen en de rol die natuur in onze vooral urbane cultuur daarbij kan spelen. Wilson's biophilia-hypothese is ingezet in evenzovele gebieden als waar natuur haar invloed in onze cultuur laat gelden. Voorbeelden zijn onderzoek naar de betekenis van flora en fauna in de 'biophilische'



Ego-logical vs Eco-logical. Bron: Christopher Chase, 2014



stad en als onderdeel van nieuwe strategieën in kunst, design en architectuur, die reageren op de problemen die het antropoceen ons stelt. We vinden biophilia als incubator van de ontwikkeling van omgevingsbewustzijn, in de opvoeding van kinderen, in onderzoek naar de rol van natuur voor welzijn, gezondheid en geluk en naar de betekenis van biophilia bij andere culturen. Al deze strategieën leggen onze antropocene samenleving kritisch onder de loep. De recente protesten van First Nations in de VS tegen de aanleg van oliepípijnen in North Dakota en Alaska hebben de wereld laten zien dat biophilia sterk sacrale, spirituele en sociale aspecten kent. Wilson's hypothese is dus niet alleen van belang voor denken over biodiversiteit, natuurbescherming en de intrinsieke betekenis van natuur waar ook in de wereld. Biophilia is dat ook voor het begrijpen en inzetten van hybride vormen van natuur in onze cultuur van kunst en ontwerp, in de stad, in ons cultuurlandschap, in ons huis, onze denk- en leefwereld, onze economie en onze natuurbescherming. Biophilia dwingt ons nieuwe oplossingen te bedenken waarin natuur en cultuur samen kunnen werken.

Bio-emancipatie vraagt culturele emancipatie

Het opheffen van het verschil tussen natuur en cultuur

Verschillende auteurs zoals de feministisch sociologe Donna Haraway (geb. 1944), de filosoof Bruno Latour (geb. 1947) en de antropoloog Philippe Descola (geb. 1949) hebben naar voren gebracht dat het niet langer zin heeft natuur en cultuur zo te onderscheiden als we in de twintigste eeuw hebben gedaan. Het dualistisch denken dat daar aan ten grondslag ligt, is onvruchtbaar. De mens kan en mag zichzelf niet langer als de autonoom opererende, rationele kroon van de schepping zien. Het antropoceen openbaart voldoende waar ons menselijk handelen toe heeft geleid. Natuur kan niet langer worden geassocieerd vanuit negatieve associaties met subjectiviteit en gevoel zoals het 20ste-eeuwse modernisme deed: biophilia ligt voorbij tegenstellingen. Het betekent dat we zijn aangeland op het moment waarop we de mens dienen te onteigenen van zijn centrale autonomie, zijn geloof in de vrije wil en zijn rationaliteit als ultieme legitimatie voor zijn handelswijzen. De wereld moet vanuit verschillende perspectieven

worden gezien en begrepen, cultuur kan niet langer in hiërarchie boven natuur staan, alleen al omdat zij meer door natuur wordt bepaald dan we beseffen. Er moet ruimte komen voor manieren van begrijpen gebaseerd op een nieuwe, open ethiek, die naast rationeel denken gevoed wordt door empathie en spiritualiteit en op praktische betrokkenheid. Dat betekent verzet tegen het traditionele humanisme dat de mens tot centrum van de wereld heeft gemaakt. Dat vraagt van de humaniora om doel en rol van geesteswetenschappen te herijken. Het betekent dekolonisatie van ons denken, en ruimte geven aan het leren kennen van niet Westerse tradities waarin de relatie natuur en cultuur op een andere manier wordt vormgegeven en waar deze twee grootheden als tegenstelling soms helemaal niet bestaan. Posthumanisme probeert op een speculatieve en fluïde manier te ontdekken hoe menszijn opnieuw opgevat en gedefinieerd kan worden. Het streeft naar de erkenning van diversiteit en integraliteit in natuur en cultuur en tracht tot een collectieve verbreding te komen van culturele, economische en politieke agenda's. Het wenst de starre grenzen tussen mensen, dieren, planten, organismen en machines, mannen, vrouwen en dingen op te heffen. Dit is een van de opdrachten die het antropoceen bij ons neerlegt, een opdracht die aangenomen moet worden vanuit het besef dat bio-emancipatie culturele emancipatie vraagt.

Literatuurselectie

- Beatley, T. (2017) *Handbook of Biophilic City Planning & Design*. Washington D.C.: Island Press.
- Descola, P. (2013) *Beyond Nature and Culture*. Chicago/Londen: The University of Chicago Press.
- Kellert, S. R. & E. O. Wilson eds. (1993) *The Biophilia Hypothesis*. Washington D.C.: Island Press/Shearwater Books.
- Muilkwijk, H. en P. Faber (2015) *Grenzen voorbij. Handelingsperspectieven in het antropoceen*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (Werkdocument nr. 8).
- Wilson, E.O. (1984) *Biophilia. The human bond with other species*. Cambridge, Massachusetts and London: Harvard University Press.

Dr. Erik A. de Jong (e.dejong1@uva.nl) is Artis-hoogleraar Cultuur, Landschap en Natuur aan de Universiteit van Amsterdam, Faculteit van Geesteswetenschappen.



DE VERBEELDING VAN HET ANTROPOCEEN

Het antropoceen is geen puur geologische aangelegenheid. Het concept mag dan wel uit de koker van 'harde' wetenschappers zijn ontsproten; het zorgt ook voor grote bedrijvigheid bij 'zachte' wetenschappers en cultuurmakers. Zij worstelen met de morele en existentiële vragen die het tijdperk van de mens oproept.

De term 'antropoceen' werd in het jaar 2000 voorgesteld door de chemicus Paul Crutzen en de bioloog Eugene Stoermer als benaming voor een nieuw geologisch tijdperk gekenmerkt door de transformationele impact van de mens op de geofysische processen van de planeet. Het Holocene, het tijdperk ingeluid door het einde van de laatste ijstijd zo'n slordige 11.500 jaar geleden, heeft in hun visie plaats gemaakt voor het antropoceen nu de mensheid een geologische actor is geworden van hetzelfde kaliber als uitbarstende vulkanen, aardbevingen en asteroïde-inslagen. Onze impact op de aarde is zo verregaand dat ons bestaan waarneembaar zal blijven als een onderscheiden geologische laag lang nadat de menselijke soort is uitgestorven. Crutzen en Stoermer situeren het begin van het antropoceen aan het einde van de achttiende eeuw, toen de stoommachine werd uitgevonden die de Industriële Revolutie zou aandrijven. Andere wetenschappers suggereren dan weer dat 'het tijdperk van de mens' al 8000 jaar geleden aanving, met het uitsterven van de megafauna en de opkomst van de landbouw; in 1610, met een ongewone daling van de hoeveelheid koolstofdioxide in de atmosfeer en de onomkeerbare uitwisseling van soorten tussen de Oude en Nieuwe Wereld; of in het midden van de twintigste eeuw, het begin van het atoomtijdperk en de 'Grote Versnelling' in de uitstoot van broeikasgassen. Die laatste optie is degene die de Werkgroep over het antropoceen van de Internationale Unie voor Geologische

Wetenschappen voorstaat. Zoals uitgebreid bericht in de media, maakte die op een congres in Kaapstad in augustus 2016 bekend dat ze een formeel voorstel voorbereidt om het Antropoceen te erkennen als een officiële geologische tijdseenheid.

Perspectiefwissels

Het voorlopig nog officieuze statuut van dat nieuwe geologische tijdperk bepaald door menselijke activiteit heeft humane en sociale wetenschappers er niet van weerhouden de uitdagingen te verkennen waarvoor het ons plaatst, die de grenzen van de exacte wetenschap ver overstijgen. Het gaat immers niet slechts om een louter technische vraag voor de stratigrafie, die naarstig zoekt naar een 'golden spike' ('gouden spijker'; een duidelijk signaal van een verandering in gesteentelagen). Het feit dat de mens een geologische kracht is geworden, en de aard en mate van onze impact op de planeet, confronteren de menselijke verbeelding met schaalproblemen en vereisen nieuwe denkkaders die veel omvattender zijn in zowel tijd als ruimte dan diegene waardoor we ons in ons dagelijkse leven plegen te laten leiden. De humane en sociale wetenschappen trachten de perspectiefwissel te faciliteren waartoe het antropoceen ons noopt en de verantwoordelijkheden helder te krijgen die het met zich meebrengt. Zo betoogt de historicus Dipesh Chakrabarty bijvoorbeeld dat de erkenning van de mens als geologische actor het onderscheid tussen de

menselijke en natuurlijke geschiedenis opheft en ons voor de noodzaak stelt de mens tegelijk op verschillende, onverenigbare schalen te denken. De notie van het antropoceen wordt vaak gezien als een beloftevolle conceptuele basis voor milieupolitiek, een oproep tot ecologisch zelfbewustzijn en een strijdkreet voor een groene democratie op wereldniveau. Het antropoceen-concept wordt er evenwel ook geregeld van beticht ongelijkheden qua verantwoordelijkheid voor, en blootstelling aan, de verloedering van het leefmilieu te verdonkeremanen: typisch zijn het de armen aan wie het minst te verwijten valt maar die het meest lijden, een belangrijk gegeven dat in het verhaal van het antropoceen met zijn nadruk op de mensheid als soort echter onderbelicht blijft. Vandaar ook voorstellen voor alternatieve benamingen zoals het 'kapitaloceen' en 'Plantage-oceen', die, in plaats van de mens in het algemeen met de vinger te wijzen, de schuld voor de milieucrisis ondubbelzinnig leggen bij het kapitalistische of plantage-systeem en de specifieke samenlevingen die ze hebben omarmd. Nog andere critici nemen het antropocentrisme van het antropoceen op de korrel en schuiven "meersoortig" denken en de subversie van de dominantie van de mens die daarmee gepaard gaat naar voren als noodzakelijke voorwaarde voor een oplossing van de crisis die het antropoceen benoemt.

Fictie over het antropoceen maakt bevattelijk

De wijsheid van de terugblik

Een voorname rol bij het bevattelijk maken van het antropoceen lijkt te zijn weggelegd voor de studie van de manier waarop literatuur, kunst, en cultuur in het algemeen omgaan met de representatieve en existentiële uitdagingen waarvoor dat nieuwe tijdperk ons plaatst. Conventionele verhalen, die focussen op individuen, families of naties, lijken niet geschikt te zijn om aartscomplexe fenomenen aanschouwelijk te maken die ver uitgestrekt zijn in tijd en ruimte. Dit zijn 'hyperobjecten', zoals de literatuurwetenschapper Timothy Morton ze noemt. In hun streven iets van de essentie van het antropoceen weer te geven, zien schrijvers, kunstenaars en andere cultuurmakers zich genooddacht bestaande representatievormen aan te passen, heruit te vinden of te verwerpen. Een veel voorkomende figuur in fictie over het antropoceen is de historicus, archivaris, geoloog, paleontoloog of archeoloog die terugblik op het heden vanuit het standpunt van een dystopische toekomst waarin de wereld is verwoest tengevolge van de klimaatverandering, de meest opvallende en dramatische manifestatie van het antropoceen. Dergelijke personages vinden we terug in sterk uiteenlopende genres en media, gaande van de film *The Age of Stupid* van Franny Armstrong tot de romans *The Sea and Summer* van George Turner en *The Great Bay* van Dale Pendell, de fictionele toekomstige geschiedenis *The Collapse of Western Civilization* van Naomi Oreskes en Erik Conway, het stripverhaal *Here* van Richard McGuire en het populair-wetenschappelijke boek *The Earth after Us* van Jan Zalasiewicz. Het raadsel waarmee zij elk op hun manier worstelen, wordt goed samengevat door de archivaris in *The Age of Stupid*, die zich als laatste man op aarde in 2055 verbijsterd afvraagt (en dit is meteen ook de slogan van de film): "Waarom hebben we onszelf niet gered toen we de kans hadden?" Op een enkele uitzondering na dateren de genoemde werken allemaal van de laatste tien jaar, niet toevallig een periode van groeiende publieke bewustwording over de klimaatcrisis. De fictionele toekomstige geschiedenis-benadering biedt een effectief antwoord op de problemen waarvoor de opwarming van de aarde

ons stelt, in die zin dat ze onze blik verruimt en onze perceptuele gewoonten doorbreekt. Ze stelt ons ertoe in staat de imagatieve moeilijkheden te overwinnen die de enorme dimensies en de gigantische complexiteit van de klimaatverandering met zich meebrengen.

Toekomstige geschiedenissen vergroten ons tijdsbegrip

Niet zomaar een gimmick

De trope van de toekomstige historicus is geen willekeurig truukje dat toevallig populair is bij schrijvers van 'cli-fi', zoals klimaatfictie tegenwoordig vaak wordt genoemd. Het unieke perspectief dat toekomstige geschiedenissen bieden, is van cruciaal belang voor een goed begrip van onze eigen tijd. Het zit ingebakken in de hypothese van het antropoceen zelf, die stelt dat er een tijd zal zijn na het uitsterven van de mensheid waarin ons bestaan leesbaar zal zijn als een aparte geologische laag dankzij onze diepgaande invloed op de planeet. De mogelijkheid van het antropoceen opperen betekent in feite je verplaatsen in de onmogelijke positie van de toekomstige historicus die het einde van de mensheid beschrijft. Onmogelijk, want door de massa-extinctie die de menselijke activiteit veroorzaakt, zal er niemand overblijven om de situatie op dat moment te beschrijven, althans geen mens. Dat neemt evenwel niet weg dat het noodzakelijk is ons zo'n toekomstige historicus in te beelden als we in het heden willen kunnen spreken over de weergaloze ramp waarop we afstevenen. We moeten dat spookachtige, postume perspectief wel innemen om de symptomen en gevaren van de klimaatverandering in het heden te onderkennen en de ultieme catastrofe alsnog te kunnen afwenden. Dat soort fictie evoceert het onmenselijke, het einde van de mensheid, maar doet dat vanuit het standpunt van een mens(achtige) die kan terugkijken op het heden van in een (zo goed als) posthumane toekomst. Het niveau van de gewone menselijke ervaring blijft met andere woorden belangrijk, maar wordt tegelijk radicaal overstegen. Zo kan de lectuur en analyse van fictie bijdragen tot verdere bewustwording omtrent het bijzondere tijdsgewricht waarin wij leven, een opgave waarvan de urgentie nauwelijks kan worden overschat.

Literatuurselectie

- Bonneuil, C. & J.-B. Fressoz (2016) *The Shock of the Anthropocene: The Earth, History and Us* (Vert. D. Fernbach). London: Verso.
- Chakrabarty, D. (2009) *The climate of history: Four theses*. *Critical Inquiry* 35, nr. 1, pp. 97–222.
- Crutzen, P. J. & E. F. Stoermer (2000) *The 'anthropocene'*. *IGBP Newsletter* 41, pp. 17–18.
- Davies, J. (2016) *The Birth of the Anthropocene*. Oakland: University of California Press.
- Moore, J. (2015) *Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital*. London: Verso.

Stef Craps (stef.craps@ugent.be) is als hoofddocent Engelse en Amerikaanse literatuur verbonden aan de Vakgroep Letterkunde van de Universiteit Gent, waar hij tevens het Cultural Memory Studies Initiative leidt.



ECONOOM IN HET ANTROPOCEEN

De stelling dat we in het antropoceen leven leidt tot fundamentele politiek-economische vragen. Het 'Tijdperk van de Mens' brengt de gevolgen van verschillende productiewijzen voor mens en milieu scherp voor het voetlicht en vereist dat economen op een nieuwe manier naar hun vakgebied kijken.

De idee van een geologisch 'Tijdperk van de Mens' is met enthousiasme omarmd door sociaal-wetenschappers en filosofen. Waar geologen relatief geruisloos een pagina van de geologische kalender om zullen slaan, zien diverse sociaal-wetenschappers en filosofen allerlei fundamentele en praktische onderzoeksvragen opdoemen voor hun disciplines. Zij wijzen erop dat de realisatie dat we in het antropoceen leven revolutionair is voor ons denken over de relatie tussen de mensheid en het ecosysteem op mondiale schaal. In de economische wetenschap zorgde het antropoceen tot nog toe echter voor minder beroering. Ten onrechte, betoog ik in dit essay. Het onderkennen van het antropoceen zou ook voor economen moeten leiden tot een fundamentele revisie van de kijk op de economie.

Ter onderbouwing van deze herziening bespreek ik allereerst hoe productieprocessen in de mondiale economie zich verhouden tot de kenmerken van het antropoceen. Vervolgens worden de nieuwe grenzen die het antropoceen stelt aan de economie verkend. In de derde paragraaf werp ik een kritische blik op de mogelijkheden om met marktgebaseerde economische oplossingen binnen deze grenzen te blijven. Ik beargumenteer dat de traditionele marktgebaseerde oplossingen niet volstaan omdat het antropoceen ons voor een zogeheten 'wicked problem' stelt. De conclusie die hieruit volgt is dat economen in het 'Tijdperk

van de Mens' politieke afwegingen moeten maken bij gebrek aan een optimale marktoplossing. Daarmee ontstaat ook een nieuwe verantwoordelijkheid voor economen om te reflecteren op en in debat te gaan met belanghebbenden over de normatieve gronden waarop ze de keuze voor een zekere balans tussen economie en ecosysteem en tussen economische groei nu en het welzijn van huidige en toekomstige generaties maken. Een terugkeer, kortom, naar politieke economie.

Productie en de 'grote expansie'

De bepalende rol die de mensheid tegenwoordig heeft in mondiale biofysische processen hangt nauw samen met de manier waarop productieprocessen zijn ingericht. De eerste voortekenen van de nieuwe rol van de mens als sturende kracht werden zichtbaar bij de opkomst van agrarische productieprocessen. Meer dan 10.000 jaar geleden stapten de eerste mensen over van een leefwijze als jager-verzamelaar naar die van landbouwer. Vanaf dat moment begon de mens zijn omgeving te veranderen door grond geschikt te maken voor landbouwgewassen en veeteelt en de natuurlijke waterloop aan te passen aan irrigatiebehoeften. Dit liet zichtbare sporen na op de aarde die met de mondiale verspreiding van landbouw ook op wereldschaal zichtbaar werden.

Deze ontwikkeling kreeg een nieuwe dimensie sinds de Industriële Revolutie die rond 1750 begon. Naast het landschap werd nu ook de atmosfeer van de aarde beïnvloed door de mens. De stoommachine leidde niet alleen tot een enorme productiestijging gebaseerd op fossiele brandstoffen, maar ook tot een gestage stijging van de concentratie van CO₂ in de lucht en daarmee gepaard gaand een verzuring van de oceanen.

De ontwikkelingen die ingezet werden met de opkomst van landbouw en de Industriële Revolutie kwamen vanaf ongeveer 1945 in een stroomversnelling. De globalisering van productieprocessen leidde tot een stevige toename van de economische welvaart in veel delen van de wereld. Tegelijk werd duidelijk dat deze exponentiele groei van de mondiale productie gepaard ging met een eveneens exponentiele toename van de hoeveelheid CO₂ in de atmosfeer, verlies van biodiversiteit en uitputting van grondstoffen. In deze periode die wel de 'grote expansie' (of 'great acceleration') genoemd wordt heeft de mensheid definitief de controle genomen over cruciale mondiale biofysische processen.

Dat we nu van het antropoceen spreken hangt dus nauw samen met de manier waarop onze economie zich ontwikkeld heeft van de beginnende landbouweconomie tot de mondiale productieprocessen die we nu kennen. Ook is duidelijk dat deze ongebreidelde economische groei niet alleen positieve effecten had maar ook grote negatieve gevolgen heeft gehad voor onze natuurlijke omgeving.

Nieuwe grenzen aan de groei

De uitdaging voor de economie in het antropoceen is om de positieve effecten van de economische expansie te maximaliseren en te verspreiden en tegelijkertijd de negatieve neveneffecten tegen te gaan. Dat vraagt om een kritische blik op economie, groei en ontwikkeling. Daar waar productieprocessen grote negatieve effecten hebben ligt krimp voor de hand, terwijl voortdurende armoede in het mondiale zuiden verdere economische ontwikkeling wenselijk maakt.

Dat er een kritische en genuanceerde blik op groei en economische ontwikkeling nodig is zou op zich geen nieuws moeten zijn. Al begin jaren zeventig kwam de Club van Rome op basis van modelberekeningen van economische groei, bevolkingsgroei, technologische mogelijkheden en bekende grondstofvoorraden tot de roemruchte conclusie dat er 'Grenzen aan de Groei' zaten en zitten. Productieprocessen die gebruik maakten van bijvoorbeeld tin, koper of ijzer zouden niet eeuwig door kunnen groeien omdat de voorraden nieuw erts van deze metalen eindig zijn.

In het antropoceen kan deze conclusie veralgemeniseerd worden van grondstoffen naar een bredere set van zogenoemde 'planetaire grenzen' (zie ook de infographic op de achterflap, n.v.d.r.). Als we uitgaan van de aarde als een geïntegreerd systeem zijn er negen biofysische processen te benoemen waarvan de mensheid de drijvende kracht is geworden door haar productieprocessen. Twee van de biofysische processen zijn gerelateerd aan intensieve landbouw (fosfor- en stikstofcyclus, gebruik van land voor agrarische productie), twee aan het gebruik van fossiele energie (klimaatverandering, verzuring van oceanen), en twee aan het gebruik van chemicaliën in industriële productie (de ozonlaag, chemische vervuiling). De laatste drie biofysische processen (fijnstof in de lucht, gebruik van zoet water, verlies van biodiversiteit) hangen op verschillende wijze samen met voorgaande elementen.

Voor elk van deze biofysische processen kan men grenzen formuleren die niet overschreden kunnen worden zonder grote negatieve gevolgen. Het bekendste voorbeeld hiervan is de 'maximaal 2 graden temperatuurstijging' die afgesproken is in internationale klimaatverdragen, waarbij de internationale gemeenschap de risico's van negatieve gevolgen (bijvoorbeeld extreem weer, verlies aan biodiversiteit, en/of stijging van de zeespiegel) bij verdere opwarming als te groot beoordeelde. Deze

biofysische grens bepaalt vervolgens hoeveel fossiele energie we nog in onze economische productie kunnen gebruiken (of strikt gesproken: hoeveel CO₂ we nog in de atmosfeer mogen brengen). Nadat de planetaire grens bepaald is, volgt daaruit dus een verantwoordelijkheid om economische productieprocessen aan te passen. Een concreet voorbeeld van een planetaire grens waar dit al succesvol gebeurde is de ozonlaag. Nadat duidelijk werd dat door het gebruik van CFK's in producten zoals koelkasten een levensgevaarlijk gat in de ozonlaag ontstond, is wereldwijd afgesproken het gebruik van CFK's te verbieden. Productieprocessen van bijvoorbeeld koelkasten moesten daarop aangepast worden om op andere wijze koeling voor elkaar te krijgen.

De Britse econome Kate Raworth heeft in haar recent verschenen boek 'Donut Economie' een belangrijke aanvulling op de planetaire grenzenbenadering gemaakt. Zij betoogt dat er niet alleen planetaire buitengrenzen zijn maar ook sociale ondergrenzen die niet overschreden zouden moeten worden. Mensen hebben recht op een fatsoenlijk bestaan zonder honger en met mogelijkheden om zich te ontwikkelen. De mondiale economie moet zo ingericht worden dat dit mogelijk is. Een herstructurering van productieprocessen die volgt uit de vastgestelde planetaire buitengrenzen zou dus ook de sociale ondergrenzen in het oog moeten houden (om bij het voorbeeld van hierboven te blijven: arbeiders in CFK-fabrieken die hun baan verliezen moet een alternatief geboden worden met ander werk of een uitkering om te voorkomen dat ze in armoede vervallen). Waar sociale ondergrenzen nu nog niet gehaald worden, is verdere economische ontwikkeling of herverdeling dus wenselijk.

De analyse van de boven- en ondergrenzen leidt niet tot een eenduidig ja of nee tegen economische groei, maar laat zien dat een genuanceerde analyse nodig is om te bepalen waar selectieve groei en krimp wenselijk is. In de volgende paragraaf ga ik er op in of we op de markt kunnen vertrouwen om de economische aanpassingen die nodig zijn om binnen de grenzen te blijven op de meest efficiënte wijze tot stand te brengen.

De balans tussen economie en ecosysteem is zoek

Markt binnen grenzen

Binnen de economische wetenschap heerst een sterke overtuiging dat met de juiste randvoorwaarden het nastreven van eigenbelang op de vrije markt de optimale uitkomst voor de samenleving oplevert (als ware het gestuurd door een 'onzichtbare hand', aldus de oervader van de economische wetenschap Adam Smith). De negatieve neveneffecten van productie en de bijbehorende wenselijkheid van selectieve groei of krimp die in de vorige paragraaf besproken zijn, is volgens deze theorie een gevolg van het feit dat de randvoorwaarden van de markt niet juist zijn. Specifiek is het probleem dat er zogenaamde externe effecten zijn: de kosten en baten van economische activiteiten zijn niet volledig doorberekend in de prijs die op de markt tot stand komt. Een voorbeeld van externe effecten zijn de kosten van de klimaatverandering die veroorzaakt wordt door de CO₂ uitstoot van het vliegverkeer. Deze kosten worden momenteel niet in rekening gebracht bij luchtvaartmaatschappijen waardoor vliegtickets relatief goedkoop zijn. Met andere woorden: vakantiegangers wentelen de kosten die ze veroorzaken deels af op de maatschappij waardoor de markt niet tot een optimale uitkomst leidt. De oplossing is dan te zorgen dat prijzen wel de daadwerkelijke kosten en baten voor de maatschappij weergeven zodat de markt op efficiënte wijze tot een nieuw sociaal optimum kan komen wat binnen de planetaire grenzen ligt.



Foto: Mark Klotz, Flickr

Onder een specifieke set omstandigheden (beschreven in het zogenaamde 'theorem van Coase') kan de sociaal-optimale oplossing bij externe effecten tot stand komen op de vrije markt. Het is hierbij met name belangrijk dat eigendomsrechten duidelijk toebedeeld zijn en duidelijk is wat precies de kosten en baten zijn van de externe effecten. Als bijvoorbeeld duidelijk is hoeveel de insecten die leven in een bloemrijke tuin via bestuiving opleveren aan de naastgelegen boomgaard, zou de eigenaar van de tuin een rekening kunnen sturen aan diens buurman de fruitteiler. Deze zal de rekening graag betalen omdat het alternatief verminderde opbrengst of de kosten van handmatige bestuiving is. Als aan de voorwaarden van het Coase theorema voldaan wordt zou het marktmechanisme ervoor zorgen dat productie binnen de planetaire grenzen blijft.

In lijn met voorgaand voorbeeld is binnen de milieubeweging een stroming ontstaan die een prijskaartje aan natuur tracht te hangen (ook wel 'ecosysteem diensten' genoemd). Hierbij is er wel een overheid nodig die ook de eigendomsrechten van de ecosysteem diensten duidelijk toekent zodat duidelijk is wie als aanbieder en vrager functioneren op de markt. Door de waarde van de ecosysteem diensten te bepalen kan een efficiënte economische keuze gemaakt worden tussen bijvoorbeeld behoud van een bos dat lucht en water zuivert of de opbrengst die het bos op zou leveren aan hout. De impliciete veronderstelling bij deze benadering is dat het overschrijden van planetaire grenzen door bijvoorbeeld de kap van het bos grote negatieve effecten zou hebben en daarom een heel hoog prijskaartje zou hebben. Dan wordt het economisch aantrekkelijker het bos te laten staan.

Als de omstandigheden van het Coase theorema niet opgaan kan de overheid ook zelf een markt creëren. De Europese Unie heeft bijvoorbeeld een emissiehandelssysteem opgezet dat een prijskaartje hangt aan CO₂-uitstoot en uitstootrechten verhandelbaar maakt. Zo worden bedrijven die CO₂-uitstoot verminderen beloond doordat ze hun overvloedige rechten kunnen

verkopen. Het marktmechanisme zorgt vervolgens dat op de meest efficiënte wijze de CO₂-uitstoot verminderd wordt. Tot slot kan de overheid ook direct sturen op de markt om externe effecten in prijzen te verwerken door groene belastingen te heffen op milieuvriendelijke economische activiteiten. Door bijvoorbeeld de benzineaccijns tracht de overheid het gebruik van auto's (en daarmee de bijbehorende uitstoot van CO₂ en fijnstof) te verminderen.

In al deze benaderingen komt de onzichtbare hand van de markt – eventueel bijgestaan door de zichtbare hand van de overheid – tot een uitkomst die productieprocessen efficiënt binnen de planetaire grenzen zou kunnen houden door productieprocessen met negatieve effecten te laten verminderen en de (zichtbaarheid van de) economische waarde van milieu te vergroten. Hoewel dit vaak een elegante manier lijkt om milieuproblemen aan te pakken kijk ik in de volgende paragraaf kritisch of de uitdagingen van het antropoceen ook op deze wijze aan te pakken zijn.

Markt noch overheid hebben de optimale oplossing

'Wicked problems'

Hoewel economen de natuurlijke neiging hebben marktoplossingen te bieden voor de vraag hoe selectieve groei en krimp te bewerkstelligen, valt het zeer te betwijfelen of deze oplossingen ook van toepassing zijn op de economie in het antropoceen.

De bovengenoemde marktoplossingen werken namelijk alleen

efficiënt onder de randvoorwaarde dat de externe effecten duidelijk bepaald en toegerekend kunnen worden zonder dat dit excessieve kosten met zich meebrengt. Kunnen we echter voldoende specifiek uitrekenen wat klimaatverandering ons gaat kosten, nu en in de toekomst, en hoe dat toe te rekenen is aan de verschillende bronnen van CO₂-uitstoot, van steenkool tot veenoxidatie? Als we dit niet in voldoende mate specifiek toe kunnen rekenen leiden de marktoplossingen niet tot de optimale uitkomst. De complexiteit van de verschillende biofysische processen van het antropoceen en hun interacties maakt het daarom zeer onwaarschijnlijk dat economische productieprocessen zo te sturen zijn via marktmechanismen dat ze op de meest efficiënte wijze binnen de grenzen blijven.

Daarnaast leidt de mondiale schaal van het antropoceen tot een bijkomend probleem van collectieve actie. Als het lukt om klimaatverandering binnen de planetaire grenzen te houden zal iedereen daar voordeel van hebben, terwijl elke individuele bijdrage slechts een klein deel van de oplossing van het probleem levert. Dit zorgt voor een economische prikkel om te gaan 'meeliften': enkel anderen de lasten laten dragen en zelf wel het profijt hebben van de inzet van die anderen. Normaliter lost men collectieve actieproblemen op door de inzet van een overheid die belastingen heft en daarmee in collectieve goederen voorziet of anderszins participatie afdwingt. Het is tot op heden nog slechts in beperkte mate gelukt om collectieve actieproblemen op wereldniveau te overwinnen bij gebrek aan een wereldautoriteit.

Een terugkeer naar een politieke economie dringt zich op

Tot slot - en dat is misschien nog wel de meest fundamentele uitdaging voor de economie in het antropoceen - zijn de grenzen aan de groei niet eenduidig vast te stellen. Allereerst zijn de effecten van veranderingen in biofysische processen die we als mensheid veroorzaken onzeker omdat we de schaal en complexiteit van de biofysische processen niet volledig doorgronden. Daarmee zijn de negatieve effecten van deze veranderingen ook niet duidelijk vast te stellen. In het klimaatstelsel zitten bijvoorbeeld kantelpunten waarbij er opeens een grote verandering in het proces kan optreden. Of dit niet al gebeurt bij de 2 graden opwarming die we accepteren is met onzekerheid omgeven. Het is daarmee een politieke keuze om deze onzekerheid voor lief te nemen en niet te streven naar een veel lagere opwarming. Ten tweede zijn de grenzen niet te reduceren tot een kosten-batenanalyse. Andere morele overwegingen en waarden dan een strikte, antropocentrische utiliteitslogica spelen ook een rol. Het voortbestaan van een weidevogel als de grutto is misschien terug te rekenen tot een melkprijs van een cent meer of minder, maar dat zou geen recht doen aan de esthetische waarde van een unieke vogelsoort. Daarnaast bepaalt de mensheid door haar productieprocessen tegenwoordig hoe de natuurlijke omgeving zich ontwikkelt (denk aan het uitsterven van koraalriffen door verzuring van de oceaan). Daarmee strekt onze morele verantwoordelijkheid zich ook uit tot deze koraalriffen en kunnen we niet slechts kijken naar de gevolgen voor de mens zonder de intrinsieke waarde van ecosystemen waar wij het lot van bepalen in acht te nemen.

De voorgaande overwegingen zijn de reden waarom het vormgeven van een economie voor het antropoceen wel een '*wicked problem*' genoemd wordt. Dit zijn problemen die zeer moeilijk of onmogelijk op te lossen zijn door incomplete, tegenstrijdige, en veranderlijke randvoorwaarden die vaak ook nog onduidelijk zijn.

Een politieke economie van voorzorg

De beste manier om met *wicked problems* om te gaan is voortdurende deliberatie met alle betrokkenen over wat de beste oplossing is en hoe we die kunnen realiseren. De markt noch de overheid kunnen tot een optimale oplossing komen (en mocht dat al lukken kan het idee van wat de 'optimale oplossing' is ook weer veranderen in de tijd naarmate inzichten veranderen). De economie in het antropoceen past dus allereerst bescheidenheid. Er zijn nieuwe grenzen aan de groei die niet met de traditionele economische gereedschappen geaccommodeerd kunnen worden maar om politiek debat vragen. In die zin moet de economische wetenschap in het antropoceen terug naar haar oorsprong in de 18^e eeuw toen de oervaders zoals Smith en Ricardo zich nadrukkelijk definieerden als politiek economen die zich ook bezighielden met de normatieve discussies rond markt en groei.

De econoom in het antropoceen past bescheidenheid

Deze normatieve discussie krijgt in het antropoceen nog een extra dimensie omdat de mensheid de sturende kracht is geworden van de ontwikkeling van de gehele aarde. Dat geeft ons de morele plicht om in ons handelen de verantwoordelijkheid te nemen voor de gehele aarde. Nu de mensheid in controle is over het mondiale ecosysteem hebben we naar mijn mening de verantwoordelijkheid om te zorgen dat het mondiale ecosysteem kan bloeien, ongeacht het economisch nut wat dat op korte termijn voor ons heeft. Niet alleen het economisch gewin van mensen hier en nu is onderwerp van de deliberatie, maar ook de effecten op onze natuurlijke omgeving nu en in de toekomst. Indachtig het voorzorgsprincipe ligt het daarbij in de rede dat het Westen een economische pas op de plaats maakt en kritisch kijkt waar groei of krimp wenselijk is. Schade die we onze natuurlijke omgeving aandoen is tenslotte vaak niet meer ongedaan te maken en de negatieve neveneffecten van onze huidige economische activiteiten werken door op de generaties van onze kinderen en kleinkinderen. . Hoewel kritische denkers in de marges van de economische wetenschap al langere tijd oproepen tot een 'economie van het genoeg' geeft de discussie rondom het antropoceen een hernieuwde urgentie om werk te maken van een betere balans tussen economie en ecosysteem.

Literatuurselectie

- McNeill, J.R. & P. Engelke (2016) *The great acceleration: an environmental history of the Anthropocene since 1945*. Cambridge: Belknap Press.
- Raworth, K. (2017) *Donuteconomie: in zeven stappen naar een economie voor de 21^e eeuw*. Nieuw Amsterdam.
- Rockström, J., et al. (2009) Planetary boundaries: exploring the safe operating space for humanity. *Ecology and Society*, 14 nr. 2, p. 32.
- Schumacher, E.F. (1973) *Small is beautiful: a study of economics as if people mattered*. London: Blond and Briggs.
- Skidelski, R. & E. Skidelski (2012) *How much is enough? Money and the good life*. New York: Other Press.

Jasper Blom (j.g.w.blom@uva.nl) is politiek-econoom aan de Universiteit van Amsterdam. Hij houdt zich bezig met financiële globalisering, global governance en het antropoceen.

INTERVIEW MET RENÉ TEN BOS - Marianne de Beer
& Lilian van Karnenbeek

DWALEN IN HET ANTROPOCEEN

René ten Bos, Nederlands Denker des Vaderlands, houdt zich als filosoof bezig met het antropoceen. Begin 2017 verscheen zijn boek 'Dwalen in het Antropoceen'. AGORA ging er met hem over in gesprek en peilde naar zijn drijfveren om een boek aan het thema te wijden.



René ten Bos (www.renetenbos.nl) is filosoof en hoogleraar aan de Radboud Universiteit te Nijmegen. Op 1 april 2017 werd René ten Bos benoemd tot Denker des Vaderlands. In 2017 verscheen van zijn hand 'Dwalen in het antropoceen'.

AGORA: Wat drijft u als filosoof om over het antropoceen te schrijven?

"Als filosoof houd ik me bezig met de 'urgenties' van de tijd. Het denken en schrijven over het antropoceen komt in eerste plaats voort uit een persoonlijke drijfveer, namelijk mijn kinderen." Ten Bos licht toe dat het toedoen van het menselijk handelen dusdanig schadelijk is dat het onzeker is hoe de wereld wordt achtergelaten voor toekomstige generaties. Dit baart hem zorgen.

Het antropoceen sluit ook aan op het kernthema binnen zijn werk: vraagstukken omtrent doorzichtigheid en transparantie. Het antropoceen wordt, volgens Ten Bos, gekenmerkt door een ecologische periode met hoge mate van ondoorzichtigheid. Schrijven en praten over dit onderwerp is dan ook een logische stap voor Ten Bos en hij hoopt zo een bijdrage te leveren aan het debat binnen de internationale filosofie. Dat het antropoceen een veelgehoord begrip is vanuit de filosofie is volgens Ten Bos makkelijk te verklaren. Filosofen zijn vaak geïnteresseerd in crises "want een crisis geeft te denken. En daarom staat filosofie ook vaak in het teken van crisis".

AGORA: In uw boek bespreekt u inzichten van een aantal andere filosofen, zoals Bruno Latour. Latour is van mening dat we te maken hebben met een crisis, maar dat de mens daar niet wakker van schijnt te liggen. Hij suggereert dat een nieuw politiek regime noodzakelijk is waarin de mens controle neemt. In uw boek benoemt u zelf ook de rol van politiek: 'Als het antropoceen een waardevol concept wil zijn, dan zullen we er dus een politieke lading aan moeten geven. Maar het lijkt alsof de meeste betrokkenen tegenwoordig een hekel aan de politiek hebben, niet in de laatste plaats de politici zelf.' In hoeverre mist de politieke dimensie in het debat rondom het antropoceen? En is het mogelijk om de politiek opnieuw uit te vinden?

Hedendaagse politiek botst met het antropoceen

"Er zit iets heel lastigs in de discussie rondom politiek, namelijk dat de politiek altijd handelt uit deelbelangen. Dat betekent dat bijvoorbeeld Nederlandse politici letten op het Nederlandse belang en Russische politici op het Russische belang. Maar het antropoceen is iets wat boven die deelbelangen uitstijgt want het is iets van de hele planeet". Ten Bos verwijst naar de term 'Earth System Science', dat ook een belangrijke rol speelt in het boek *Defiant Earth* van Clive Hamilton. De aarde is één systeem, maar

het is moeilijk voor politici om vanuit die invalshoek te denken. Dit verklaart volgens Ten Bos ook de huidige impasse waar we momenteel in verkeren. Bruno Latour gebruikt het werk van Hamilton om een nieuw politiek regime, gebaseerd op alternatieve vormen van democratie en politiek, te bewerkstelligen. Centraal in het werk van Latour staat het bieden van ruimte aan mensen om tot initiatieven te komen. Dat is positief, maar een belangrijk discussiepunt in het debat gaat over de vraag of we politiek in tijden van het antropoceen wel kunnen vertrouwen. "Sommige klimatologen geloven helemaal niet meer in de democratie."

Toch vindt Ten Bos dat er wel een politieke waarde aan het antropoceen gegeven kan worden. Al resulteert dit wel weer in een spel van 'blaming and shaming'. "Wie is eigenlijk schuldig aan het antropoceen?" Volgens Ten Bos zou de schuld kunnen liggen bij de mens, de man, het kapitaal, het plastic of de voedselindustrie, om maar een aantal voorbeelden te noemen. Wie als schuldige wordt aangewezen, beïnvloedt echter wel de lading van de term antropoceen. Door een schuldige aan te wijzen wordt de term antropoceen gepolitiseerd. Juist polarisatie zorgt ervoor dat groepen tegenover elkaar komen te staan. Dit is zinloos, zo stelt Ten Bos. Alle partijen zitten namelijk samen in hetzelfde systeem. Ter illustratie: "ik ben mijlenver verwijderd van het gedachtegoed van Donald Trump, maar we zitten wel in hetzelfde bootje."

Ten Bos benadrukt daarnaast de rol van onzekerheid die de nieuwe ecologie met zich meebrengt. Daar komt bij dat niet alle ontwikkelingen die gerelateerd kunnen worden aan het antropoceen voor iedereen negatief zijn. Het feit dat het ijs in de Noordelijke IJszee aan het smelten is, is voor de Russen een geweldige zakelijke kans. Dit benadrukt de vele verschillende belangen die tegelijkertijd spelen en die moeilijk met elkaar te verenigen zijn. Volgens Ten Bos zal het op basis van bestaande politieke structuren uitermate moeilijk worden om deze belangen samen te brengen, aangezien het in de politiek altijd draait om inclusie en exclusie. Deze manier van denken staat haaks op de

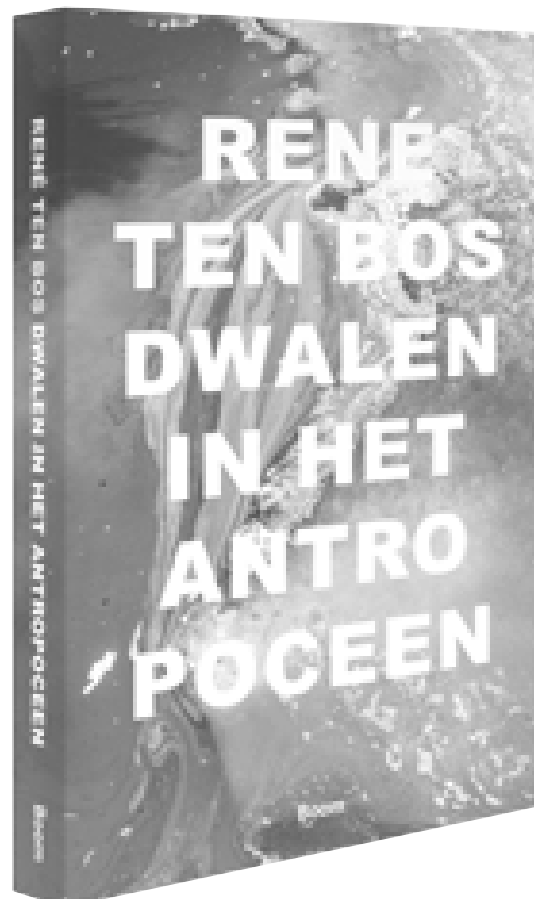




Foto: Garry Knight, Flickr

situatie waar we in de nieuwe ecologie van het antropoceen mee te maken krijgen, namelijk dat alle mensen er samen in verenigd zijn. “Daarom botst het idee van de hedendaagse politiek met het idee van het antropoceen.” Want, zo beargumenteert Ten Bos, in het antropoceen bestaat het onderscheid wij-zij, cultuur-natuur, links-rechts niet. De aarde is één systeem. Tegelijkertijd onderkent Ten Bos dat er wel degelijk politieke differentiaties zijn. Niet iedereen wordt even hard geraakt door het antropoceen. Het omgaan met dergelijke onzekerheden is lastig, zeker voor politici. Hier kan niet zomaar beleid op gemaakt worden. Voor Ten Bos is duidelijk dat de politiek zoals we die nu kennen niet in staat zal zijn de uitdagingen die voor ons liggen in het antropoceen op te lossen. Er moeten dus nieuwe politieke configuraties gecreëerd worden. Hierbij is het belangrijk om een punt te bereiken waarop mensen voorbij politieke contradicties denken. Wanneer mensen voorbij dit soort verschillen gaan kijken en denken, zijn ze bijna altijd bereid constructief mee te denken aan oplossingen.

Heeft de mens voldoende stuurmanskunst in zich?

AGORA: Er zijn allerlei tegengeluiden in de discussie rondom het antropoceen. Hoe zit dit met tegengeluiden die het bestaan van het antropoceen in zijn geheel ontkennen? Helpen dit soort meningen de discussie verder of juist niet?

De literatuur over het antropoceen is vooral negatief en duister – “van zo’n Hamilton word je niet blij”. Optimistische geluiden over het antropoceen zijn schaars. Zo zijn er bepaalde bevolkingsgroepen, planten- en diersoorten die juist profiteren van het huidige tijdperk. Maar dat is zeer uitzonderlijk. Veel soorten zullen verdwijnen, maar

dat betekent niet dat wat we ‘natuur’ noemen zal verdwijnen. De natuur zal zich vervormen en een andere richting inslaan, maar zal niet ophouden te bestaan. “Eindtijdphantasieën zijn aan mij niet besteed”. Als gebieden onbewoonbaar worden door bijvoorbeeld milieuvuiling, dan vertrekt de mens en heeft de natuur kans om ‘terug te keren’. Dit gebeurt weliswaar niet op de manier waarop het was, want het is niet mogelijk om het in de oude staat te doen herstellen, maar er ontstaat wel een nieuw ecosysteem. Volgens Ten Bos houdt dit wel in dat de definitie van natuur zal veranderen.

Belangrijk voor Ten Bos is om te achterhalen waar de tegengeluiden precies vandaan komen. Het antwoord op deze vraag is volgens Ten Bos gedeeltelijk te vinden in de discussie over feitenvrijheid die momenteel zowel in de wetenschap als daarbuiten wordt gevoerd. Veel mensen vinden feiten of de waarheid niet zo belangrijk, hetgeen lastig te accepteren of te begrijpen is voor degenen die zich bezighouden met het achterhalen van feiten. Maar, zo stelt Ten Bos, er zijn nou eenmaal mensen voor wie feiten er niet toe doen of voor wie loyaliteit aan een persoon belangrijker is dan wat de waarheid zou moeten zijn. “Helaas geven nogal wat mensen de voorkeur aan deze struisvogelpolitiek.” De mens wil nou eenmaal niet altijd weten wat er allemaal speelt, of zoals Ten Bos zegt “mensen willen soms ook naar het café en zich even afsluiten van al het naars wat in de wereld speelt.” Ten Bos betoogt dat, zo bezien, mensen niet zo van elkaar verschillen. “De waarheid willen zien is iets anders dan de waarheid als een gebeurtenis durven ondergaan. Bijvoorbeeld op grond van het feit dat je weet dat iets aan de hand is, kan de een in actie komen en de ander niet”.

Ten Bos stelt echter dat het heeft geen zin heeft om de discussie rondom het antropoceen te moraliseren. Zo was hij ooit aanwezig bij een discussie over het antropoceen, waarbij de moderator de deelnemers vroeg wat zij deden om de gevolgen van het antropoceen te bestrijden. Hierop volgde een stroom van voorbeelden waar mensen wel allemaal niet mee bezig waren: variërend van geen vlees eten tot niet meer vliegen. Iedereen wilde graag laten zien hoe goed ze bezig zijn. Maar

als er vervolgens doorgevraagd wordt, dan doet iedereen wel iets wat niet deugt; van wijn drinken tot het eten van avocado's. Het hebben over de moraal heeft daarom weinig zin. Mensen willen namelijk graag laten zien hoe goed ze leven en doorgeven hoe anderen zouden moeten leven. Het is, zo stelt Ten Bos, "de kwestie van de schone ziel". Volgens Ten Bos is het overigens wel belangrijk om dit te beseffen als je praat met mensen die een andere mening hebben of het antropoceen ontkennen. "Zij die het antropoceen ontkennen zijn niet per definitie slecht terwijl mensen die er wel over nadenken niet per definitie goed zijn".

AGORA: Over de term 'antropoceen' schrijft u in uw boek dat deze naamgeving gezien kan worden als een oriëntatiebepaling; door het een naam te geven, is het beter te bevatten voor de mens. Maar tegelijkertijd vergelijkt u het antropoceen ook met een wolk. Hoe bruikbaar is een dergelijke term?

Ten Bos legt uit dat naamgeving een ordeningsbeginsel is, dat het de mens helpt om de wereld te begrijpen. De onomastiek of naamkunde is zeer belangrijk voor de mens. Volgens Ten Bos is de wetenschap in grote mate een onomastische bezigheid. De wetenschap houdt zich bezig met het 'labelen' van nieuwe en onbekende verschijnselen. Dit geldt ook voor het antropoceen. Vanuit de klimatologie is duidelijk geworden dat er iets aan de hand is met de wereld. Om die ontwikkeling beter te begrijpen wordt er verwezen naar een nieuw geologisch tijdvak. Hoe die naamgeving vervolgens verloopt, is volgens Ten Bos interessant. In het verleden hebben wetenschappers al vergelijkbare termen geïntroduceerd. Geen van hen had echter de status van Paul Crutzen, aan wie de introductie van de term 'antropoceen' veelal wordt toegeschreven. Crutzen heeft zijn strepen verdiend binnen het vakgebied, in het bijzonder met zijn werk over het terugdringen van ozongassen. Volgens Ten Bos roept dit de vraag op over hegemonie binnen de wetenschap. Als een Nobelprijswinnaar zoals Paul Crutzen met een dergelijke term komt, dan zijn mensen eerder geneigd om te luisteren en de term over te nemen. Ten Bos geeft aan waarom het werk van Crutzen zo effectief is gebleken. Ozongassen kunnen gekoppeld worden aan een concrete bedreiging voor de mens: huidkanker. De meeste gevolgen van het antropoceen, zoals de teloorgang van de biodiversiteit of zeespiegelstijging, zijn minder makkelijk op individueel niveau voelbaar. Als gevolgen verder van de individuele mens afstaan, wordt de betekenis van het antropoceen vanzelf abstract. Te abstract voor veel mensen.

Dwalen en zoeken zijn misschien verstandiger

Ten Bos probeert daarom in zijn boek de gevolgen van het antropoceen goed zichtbaar te maken in ieders dagelijkse omgeving. Zo begint hij met een beschrijving van zijn geboortestreek, het Twentse Twakkelo, waar hij als kind het gebied heeft zien veranderen door de komst van industriële activiteiten zoals gas- en zoutboringen. In zijn boek doet Ten Bos ook een oproep voor meer terughoudendheid, vooral met betrekking tot het vervullen van onze eigen verlangens. Het is volgens Ten Bos de vraag of de mens deze terughoudendheid kan opbrengen in een samenleving die het najagen van verlangens juist aanmoedigt. Want veel mensen zijn van mening dat zij persoonlijk hun eigen gedrag niet hoeven aan te passen, omdat dit statistisch niet relevant is. Hierin herkent Ten Bos zichzelf overigens ook.

AGORA: U bespreekt vier wetenschapsgebieden in uw boek die zich met het antropoceen bezighouden: klimaatwetenschappen, biologie en ecologie, menswetenschappen en geschiedkunde. Zo maakt u een ordening in veelvoud aan discussies omtrent het antropoceen. Is er volgens u een vakgebied wiens stem ontbreekt

of waar de discussie nog nauwelijks gevoerd wordt?

Ten Bos verwacht meer te horen vanuit vakgebieden zoals economie en bestuurskunde. Zo vraagt de filosoof zich af hoe de *governance* omtrent het antropoceen vormgegeven moet en zal worden. Dit vraagstuk sluit aan op de titel van zijn boek 'Dwalen in het Antropoceen'. Centraal in het boek staat de vroeg hoe het bestuurlijk geregeld dient te worden en of de mens voldoende 'stuurmanskunst' heeft om zich in en door deze periode te navigeren. Opvallend vindt Ten Bos daarom de stilte vanuit de economie. Precies daarom houdt Ten Bos in zijn boek een pleidooi voor terughoudendheid. Het huidige economische systeem juicht echter het tegenovergestelde toe in het najagen van verlangens. Volgens Ten Bos is het belangrijk dat economen nadenken over het kapitalistische systeem en de manier waarop binnen dit systeem met de aarde wordt omgegaan.

AGORA: In uw boek maakt u duidelijk dat het 'geen feest is om in het antropoceen te leven'. Via uw website en andere onlinebronnen zien we dat u regelmatig spreekt over uw boek en het antropoceen voor verschillende toehoorders. Het antropoceen is geen gemakkelijk onderwerp en uw boek is tot op zekere hoogte ook bedoeld om verwarring te creëren en om duidelijk te maken dat wij als mens ronddolen. In hoeverre is dit een boodschap die mensen begrijpen en willen begrijpen?

In zijn boek en tijdens lezingen creëert Ten Bos bewust geen 'vastigheid'. Het antropoceen is als een wolk, en daarmee uiterst ongrijpbaar. Als wetenschapper moet je "de dingen niet simpeler wil maken dan ze zijn". De reacties uit de zaal zijn zeer verschillend. Ten Bos merkt dat mensen niet meer op zoek zijn naar rechttoe-rechtaan verhalen, maar dat ze bewust op zoek zijn naar diepgang en wrijving.

Het boek wordt door sommigen ook omschreven als apocalyptisch, iets waar Ten Bos zich niet in kan vinden. Hij gelooft niet in het einde der tijden, maar in het "doormodderen" van de mens. Tegelijkertijd merkt Ten Bos dat zijn boodschap niet goed past in de huidige tijd waarin optimisme de boventoon voert. Mensen vinden het soms lastig dat hij zich expliciet niet als optimist opstelt, hetgeen resulteert in hoogoplopende discussies met mensen uit het publiek. Pessimistisch denken is echter voor Ten Bos heel interessant. Volgens Ten Bos laat een pessimist zich niet gijzelen door een bepaald punt in de toekomst. Waar een optimist wil werken naar een bepaalde stip aan de horizon, bijvoorbeeld in de klimaatakkoorden over 25 jaar, kijkt een pessimist liever naar hoe de wereld er nu uit ziet. Volgens Ten Bos moet de discussie rondom het antropoceen in toenemende mate gedomineerd worden door te denken 'zo is het', in plaats van 'zo zou het moeten zijn'. Als er bijvoorbeeld gekeken wordt naar beleidsrapporten en documenten van vijf jaar geleden, dan is de conclusie dat er weinig van de plannen terecht gekomen is. Dit bevestigt voor Ten Bos dat mensen het makkelijker vinden om na te denken over hoe de wereld er over vijf jaar uit zou kunnen zien dan over hoe de realiteit er op dit moment uit ziet. Een stip aan de horizon en een duidelijk plan geven dan wel houvast in een wereld vol complexiteit, waarin we niet weten wat er gaat gebeuren. Maar dwalen en zoeken zijn misschien verstandiger.

Marianne de Beer (M.deBeer@uu.nl) is als promovenda Economische Geografie verbonden aan het departement Sociale Geografie & Planologie van de Universiteit Utrecht en maakt deel uit van de hoofdredactie van AGORA.

Lilian van Karmenbeek (lilian.vankarmenbeek@wur.nl) promoveert aan Wageningen University & Research, vakgroep Landgebruiksplanning, en is redacteur bij AGORA.



Foto: Yooperann, Flickr

HET ANTROPOCEEN ALS POLITIEK FENOMEEN

Een focus op governance-vraagstukken in het antropoceen vraagt om een nieuw perspectief binnen de sociale wetenschappen. Dit nieuwe perspectief dient politieke vraagstukken te verbinden aan de invloed van de mens op systeem aarde zonder de sociale en regionale verschillen uit het oog te verliezen.

Het antropoceen postuleert een nieuw tijdperk dat gekenmerkt wordt door de grote invloed van de mens op zijn omgeving. Door de invloed van de mens in een geologisch perspectief te plaatsen wordt onze aandacht gevestigd op de veranderingen die de mensheid teweegbrengt in systeem aarde. Hoewel het antropoceen nog niet officieel is erkend als nieuw geologisch tijdperk, heeft het begrip een prominente plek ingenomen in de wetenschappelijke literatuur. Inmiddels buigen ook sociale wetenschappers zich over de vraag wat het antropoceen betekent. In dit artikel zoomen we in op de *politiek* van het antropoceen. We benadrukken dat het antropoceen als mogelijk nieuw tijdperk niet alleen gekenmerkt wordt door de grote invloed van de mens op zijn omgeving, maar ook door grote sociale en regionale verschillen in zowel de invloed op het aardse systeem als de mate waarin de gevolgen worden ervaren. Vervolgens introduceren we het perspectief *Earth System Governance* dat een sociaalwetenschappelijke kijk biedt op de notie van het antropoceen. Ten slotte illustreren we aan de hand van vier voorbeelden van onderlinge afhankelijkheid tussen landen, actoren, probleemgebieden en generaties de grote politieke uitdagingen die het antropoceen met zich meebrengt.

Wie is 'de mens' in het tijdperk van de mens?

Het antropoceen stelt de invloed van de mens op aarde centraal. Door te spreken over de invloed van de mensheid als geheel wordt echter voorbijgegaan aan grote sociale en regionale verschillen. Een focus op governance in het antropoceen vraagt daarom om een verduidelijking van de mensheid in dit 'tijdperk van de mens'. Er zijn grote verschillen waarneembaar in de mate waarin landen, sectoren en individuen bijdragen aan de problematiek van het antropoceen. Daarnaast zijn er grote sociale en regionale verschillen in de mate waarin de gevolgen worden ervaren. De notie van 'de mensheid' als geologische kracht maskeert deze sociale ongelijkheid en regionale verschillen en gaat voorbij aan verschillen in waarden, belangen en macht.

De problematiek van klimaatverandering biedt een klassiek voorbeeld van deze ongelijkheid. Wellicht het meest schrijnende voorbeeld van de gevolgen van klimaatverandering zijn kleine eilandstaten zoals Tuvalu en de Solomoneilanden die hun grondgebied dreigen te verliezen aan zeespiegelstijging. Deze landen dragen echter relatief weinig bij aan klimaatverandering door hun beperkt consumptieniveau. Een ander voorbeeld

vormen boeren in sub-Sahara Afrika die worden getroffen door toenemende droogte en extreme weersomstandigheden. In sommige gevallen hebben de boeren geen andere optie dan hun grondgebied te verruilen voor een onzeker bestaan in de stad. Ook deze bevolkingsgroep draagt relatief weinig bij aan de mondiale uitstoot van broeikasgassen. Aan de andere kant van dit spectrum vinden we geïndustrialiseerde landen en opkomende economieën met niet alleen een grotere CO₂-voetprint maar ook betere middelen om de gevolgen van klimaatverandering op te vangen. Deze voorbeelden laten zien dat de landen, sectoren en individuen die het meest bijdragen aan de mondiale uitstoot van broeikasgassen vaak niet degenen zijn die de grootste gevolgen ervaren.

Sociale en regionale ongelijkheden in oorzaak en gevolg beperken zich niet tot klimaatverandering. Integendeel, er is een vergelijkbare tendens waarneembaar voor andere problematiek in het antropoceen zoals chemische vervuiling of de uitputting van grondstoffen. Daarnaast zien we dat ogenschijnlijk lokale problemen zoals watervervuiling of voedseltekorten vaak direct verbonden zijn met internationale economische, sociale en politieke processen. Deze onderlinge afhankelijkheid en ongelijkheid zijn belangrijke kenmerken van het antropoceen die verdoezeld dreigen te worden onder de noemer van 'de mensheid' als geologische kracht. Een governance-perspectief op het antropoceen vereist dat we sociale en regionale ongelijkheid centraal stellen in de discussie rondom de invloed van de mens. Alleen dan kan de notie van het antropoceen een vruchtbare context bieden om na te denken over governance-vraagstukken.

Het antropoceen heeft verregaande implicaties voor huidige politieke instituties

Earth System Governance

Het antropoceen brengt grote politieke uitdagingen met zich mee en heeft verregaande implicaties voor huidige politieke instituties. Wetenschappers van verschillende disciplines buigen zich over deze vraagstukken binnen het vakgebied 'Earth System Governance'. *Earth System Governance* biedt een analytisch perspectief op de verwevenheid van governance-systemen en het aardse geofysische systeem. Het perspectief beoogt op een holistische manier instituties, regels en actoren die van belang zijn voor governance-vraagstukken in het antropoceen in kaart te brengen. Dit analytische perspectief bestudeert tevens hoe huidige governance-systemen interageren met verandering in het aardse systeem. Zo wordt onder andere gekeken hoe governance-systemen zoals nationale instituties of internationale verdragen functioneren in relatie tot veranderingen in het aardse systeem met betrekking tot klimaatverandering, verzuring van de oceanen of verlies van biodiversiteit. In hoeverre zijn onze huidige instituties opgewassen tegen deze verschillende kwesties? Welke institutionele veranderingen zijn nodig?

Earth System Governance is gericht op zowel internationaal politieke instituties, lokale initiatieven en nationaal beleid alsmede de verwevenheid tussen deze niveaus van governance. Daarnaast richt veel analytisch werk zich op de rol en invloed van niet-gouvernementele actoren zoals publiek-private netwerken, wetenschappelijke instituties en activistische organisaties in nationale en internationale politieke processen. Tot slot brengt

het antropoceen ook normatieve governance-vraagstukken met zich mee. De vraag is hierbij niet enkel hoe huidige governance-systemen functioneren maar ook hoe deze systemen verbeterd kunnen worden. Dit resulteert in kritiek op bestaande systemen en de verschillende manieren waarop milieubelastende praktijken en sociale ongelijkheid in stand worden gehouden.

Een politiek van afhankelijkheid

Governance-vraagstukken in het antropoceen worden gekenmerkt door een hoge mate van onderlinge afhankelijkheid tussen landen, actoren, problemen en generaties. Ter illustratie van het *Earth System Governance*-perspectief bespreken we kort deze vier dimensies van afhankelijkheid in het antropoceen en de politieke uitdagingen die dit met zich meebrengt.

De eerste dimensie betreft de grote afhankelijkheid tussen landen onderling. De problematiek van het antropoceen beperkt zich niet tot landsgrenzen maar beslaat het aardse systeem als geheel. Hoe kunnen we deze problematiek aanpakken in een politiek systeem bestaande uit meer dan 190 soevereine landen? Het huidige systeem van internationale samenwerking lijkt niet opgewassen tegen de schaal en urgentie van veranderingen in het antropoceen. Een van de grootste uitdagingen van het antropoceen is dan ook het vinden van nieuwe vormen van effectieve samenwerking tussen landen. *Earth System Governance*-onderzoek richt zich op de wijze waarop zulke samenwerking kan worden vormgegeven door bijvoorbeeld te kijken naar alternatieven voor het huidige systeem van internationale besluitvorming via consensus. Een alternatief democratisch systeem van stemmen via kwalitatieve meerderheid – waarbij bijvoorbeeld een meerderheid van zowel westerse als niet-westerse landen en bevolkingsaantallen vereist is – zou er toe kunnen bijdragen dat individuele landen niet langer een beslissing kunnen blokkeren terwijl tegelijkertijd verschillende perspectieven worden vertegenwoordigd.

Als tweede dimensie zien we dat overheden niet de enige actoren van belang zijn voor governance-vraagstukken in het antropoceen. Te denken valt aan non-gouvernementele organisaties die internationale standaarden vaststellen voor onder andere duurzame bosbouw en visvangst of (netwerken van) steden die vaak in een betere positie zijn dan nationale overheden om veranderingen teweeg te brengen. Tegelijkertijd leven we in een tijdperk waarin grote transnationale bedrijven veel individuele landen voorbijstreven in het hebben van invloed. Een perspectief op governance in het antropoceen kan zich dus niet beperken tot het handelen van overheden, maar moet juist inzicht bieden in de interacties tussen de verschillende (gouvernementele, non-gouvernementele, economische, etc.) actoren en verschillende schaalniveaus. *Earth System Governance*-onderzoek op dit gebied richt zich op netwerken van publieke en non-gouvernementele actoren op nationale en internationale schaal en de manier waarop zo'n complex netwerk van actoren functioneert. Een belangrijk vraagstuk hier is of, en in hoeverre, verschillende governance-actoren verantwoordelijk kunnen worden gehouden voor hun beloften en de gevolgen van hun acties.

Ten derde zien we dat de grote governance-vraagstukken van het antropoceen niet simpelweg te categoriseren zijn in eenduidige probleemgebieden. Een voorbeeld is de verstoring van de stikstofcyclus. Overmatig gebruik van stikstof in de landbouw heeft niet alleen gevolgen voor de menselijke gezondheid en de verstoring van ecosystemen maar draagt ook bij aan klimaatverandering. Deze problematiek staat niet op zichzelf maar is sterk verweven met veranderende voedselconsumptiepatronen en de intensieve monocultuur in de landbouw. Tegelijkertijd zien we dat, ondanks de sterk toegenomen voedselproductie, een deel van de wereldbevolking nog altijd geen toegang heeft tot voldoende en gezond voedsel. Deze problematiek beperkt zich niet tot ontwikkelingslanden maar vormt ook een steeds groter probleem in arme wijken in bijvoorbeeld de Verenigde Staten.



Foto: Luke Price, Flickr

Ogenscheinlijk onafhankelijke problemen – zoals de verstoring van de stikstofcyclus, klimaatverandering en voedselzekerheid – zijn dus diep met elkaar verbonden. De uitdaging hier, en voor andere complexe vraagstukken, is het creëren van effectieve integratie en coördinatie van beleid waar probleemgebieden samenkomen. Onderzoek op dit gebied is onder andere gericht op de interactie en integratie van governance omtrent milieuproblematiek en duurzame ontwikkeling zoals ook terug te zien is in de *Sustainable Development Goals* die zijn opgesteld door de Verenigde Naties.

De problematiek van het antropoceen beperkt zich niet tot landsgrenzen

De vierde en laatste dimensie omvat de afhankelijkheid tussen generaties in het antropoceen. Door de vertraging in aardse geofysische processen worden veel gevolgen van hedendaags handelen pas op lange termijn zichtbaar. Hierdoor ervaren toekomstige generaties de gevolgen van beslissingen die nu worden gemaakt. Een voorbeeld is zeespiegelstijging waar 'oorzaak' en 'gevolg' – naar alle waarschijnlijkheid – toebehoren aan verschillende generaties. Welke rechten en verantwoordelijkheden hebben huidige generaties in relatie tot toekomstige generaties? Hoe kunnen de rechten en belangen van toekomstige generaties worden meegenomen in hedendaagse governance-mechanismes? Ook dit zijn typische governance-vraagstukken in relatie tot de antropoceen problematiek.

Het analytische perspectief van *Earth System Governance* laat zien dat het antropoceen niet alleen gekenmerkt wordt door de verregaande invloed van de mens op het aardse systeem maar ook door diepgaande afhankelijkheid en ongelijkheid tussen landen, gebieden en individuen wereldwijd en daarmee gepaard gaande politieke uitdagingen. Het is belangrijk om deze aspecten in gedachten te houden wanneer we denken, spreken en schrijven over het antropoceen. Alleen wanneer zowel geofysische als sociale aspecten worden meegenomen kan een vruchtbaar perspectief worden geboden op maatschappelijke transformaties naar een duurzame samenleving.

Literatuurselectie

- Biermann, F. (2014) *Earth System Governance: World Politics in the Anthropocene*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Biermann, F., Bai, X., Bondre, N., Broadgate, W., Arthur Chen, C. T., Dube, O. P., Erismann, J.W., Glaser, M., van der Hel, S., Lemos, M.C., Seitzinger, S., Seto, K. C. (2016) Down to Earth: Contextualizing the Anthropocene. *Global Environmental Change* 39, pp. 341–350.
- Dryzek, J. S. (2016) Institutions for the Anthropocene: Governance in a Changing Earth System. *British Journal of Political Science* 46, nr. 4, pp. 937–56.
- Lövbrand, E., Beck, S., Chilvers, J., Forsyth, T., Hedrén, J., Hulme, M., Lidskog, R. and Vasileiadou, E. (2015). Who Speaks for the Future of Earth? How Critical Social Science Can Extend the Conversation on the Anthropocene. *Global Environmental Change* 32, pp. 211–18.

Frank Biermann (f.biermann@uu.nl) is hoogleraar Global Sustainability Governance bij het Copernicus Institute of Sustainable Development van de faculteit Geowetenschappen, Universiteit Utrecht. Daarnaast is hij de voorzitter van de Earth System Governance-project, een internationaal onderzoeksnetwerk op het gebied van duurzaamheidsbeleid.

Sandra van der Hel (s.c.vanderhel@uu.nl) is een PhD-kandidaat bij het Copernicus Institute of Sustainable Development van de faculteit Geowetenschappen, Universiteit Utrecht. Sandra is een fellow van het Earth System Governance-project.



geografie

Het tijdschrift voor geografen
en studenten geografie

| informatie over actuele ruimtelijke
ontwikkelingen in Nederland en
daarbuiten | reisverhalen | opinies
| achtergrondinformatie | recensies |
columns | geografische agenda
| interviews | nieuwsberichten |
boekbesprekingen | aanbiedingen ...

Geografie verschijnt negen keer per jaar en kost studenten slechts
€ 35 per jaar, aio's en oio's betalen € 72 (normale prijs € 96,50 per
jaar). Het lidmaatschap van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig
Genootschap (KNAG), het belangrijkste netwerk voor geografen in
Nederland, is bij de prijs inbegrepen.

Kijk op www.geografie.nl of bel
030 7115 110 voor een abonnement.
Een welkomstcadeau ligt klaar!

KNAG
g

SOCIAAL KAPITAAL ALS FUNDAMENT VOOR SUCCESVOL TOERISME?

Wie aan Ecuador denkt, denkt aan de Galapagoseilanden, de Andes en het Amazonewoud. Het beste van Zuid-Amerika in een relatief klein land. Zee, bergen en oerwoud op een paar dagen tijd.

Van dit beeld probeert ook het Cajas Massif Biosphere Reserve (CMBR) in het zuiden van het land te profiteren. Dit gebied met UNESCO-status, gelegen op een steenworp afstand van de historische stad Cuenca, bestaat uit mangroven, nevelwoud en woestijn. Toch maakt het CMBR geen deel uit van de meest populaire bestemmingen van Ecuador. Het gebied trekt veel backpackers aan terwijl de toeristische ondernemers in het CMBR juist een publiek willen aantrekken dat langer in de bestemming blijft en meer geld uitgeeft. Voorlopig slagen ze hier niet in. Waar knelt de schoen?

In haar masterthesis aan de afdeling Geografie en Toerisme aan de KU Leuven heeft Lynse Vermeulen gekeken naar de rol die sociaal kapitaal in het CMBR speelt om collectief als bestemming een internationale marktpositie te verkrijgen. Vermeulen ging na hoe de sterkte van het netwerk tussen toeristische overheidsinstanties en ondernemers in het CMBR de mogelijkheden bepaalt om de bestemming internationaal te profileren.

Op dit moment vormt een gemeentelijke toeristische organisatie een *Destination Management Organisation* (DMO) die het middelpunt van de lokale toeristische dynamiek in het CMBR vormt. Deze organisatie coördineert marketingactiviteiten en probeert de publieke en private sector samen te brengen om internationale toeristische markten te bereiken. Vermeulen identificeert echter een aantal problemen rond deze doelstellingen. Ten eerste zijn participatieniveaus laag waardoor er geen kritische massa binnen de bestemming bestaat om collectief en daadkrachtig te handelen. Ten tweede heeft de gemeentelijke organisatie te maken met een zwakke economische, juridische en kennisbasis om deze coördinerende rol duurzaam op te nemen. Ten derde is er een gebrek aan onderling vertrouwen en aan ervaren '*return on investment*' voor ondernemers. Daarnaast is er een onduidelijke rolverdeling en is er geen consensus over wie verantwoordelijkheid draagt binnen het netwerk. Ten slotte blijkt het moeilijk om kleine ondernemingen te betrekken in het netwerk binnen de bestemming waardoor grote touroperators een dominante positie hebben.

Vermeulen laat met deze studie duidelijk zien dat een gebrek aan sociaal kapitaal binnen de bestemming collectieve acties in de weg staat en de ontwikkeling van een daadkrachtig netwerk belemmert. Er is een gebrek aan politieke, economische en persoonlijke uitwisselingsmogelijkheden in de bestemming. Dergelijke mogelijkheden zijn echter noodzakelijk voor de vorming van sociaal kapitaal. Hierdoor loopt het al in de eerste fase van de planning mis: er vindt geen gedeelde besluitvorming plaats over de doelstellingen van de bestemming. Een voorbeeld hiervan is een gebrek aan consensus over hoe het gewenste toeristenprofiel daadwerkelijk aangetrokken kan worden.

Dit onderzoek kan gerust als ambitieus bestempeld worden. Met name Vermeulens poging om empirisch onderzoek in een toeristische casus door te trekken tot bredere theoretische discussies, iets wat in de toerismeliteratuur lange tijd te weinig is gebeurd, is goed en verdient complimenten. De gedurfde insteek betekent echter ook dat de thesis op een aantal punten verbetermogelijkheden heeft.

In de eerste plaats heeft de geslaagde poging om toeristische processen te benaderen vanuit de literatuur rond sociaal kapitaal, collectieve actie en systeemtheorie toegeleid dat de thesis zwakker is ingebed in recente toerisme- en toerismegeografiestudies. Een voorbeeld is de interpretatie van toerisme als een apart systeem. De huidige toerismeliteratuur benadrukt juist de fragmentatie van toerisme over verschillende complexe systemen. Door toerisme als duidelijk afgebakende entiteit te zien, wordt de doelstelling van de thesis om toerisme holistisch te behandelen niet behaald. Een

tweede kritiekpunt is dat een meer kritische visie op collectieve actie een meerwaarde zou bieden aan de thesis. De productontwikkeling en marketing van het CMBR wordt bestempeld als collectieve actie ondanks dat Vermeulen zelf succesvol aantoont dat veel

stakeholders de boot missen en de acties dus helemaal niet inclusief zijn, wat een belangrijke voorwaarde is voor de 'collectieve actie' benadering. Als laatste kritiekpunt valt op dat de thesis twee veldwerksessies los van elkaar beschrijft, waardoor veel resultaten meerdere keren terugkomen in de thesis. Deze casestudies zouden beter kunnen worden geïntegreerd om de thesis leesbaarder en robuuster te maken.

Desalniettemin heeft Vermeulen een bruikbare studie uitgevoerd naar acties van een secundaire bestemming om een internationale marktpositie te verkrijgen. Toekomstige studenten toerisme(geografie) kunnen inspiratie opdoen uit hoe Vermeulen theorie en empirie heeft laten samenkomen om de interne dynamiek van een bestemming te analyseren.

Literatuurselectie

Vermeulen, L. (2017). *The tourism system of a secondary destination and its challenges to achieve collective action towards international markets. Case-study: Cajas Massif Biosphere Reserve, Ecuador.* Masterthesis Toerisme, KU Leuven.

Arie Stoffelen (h.j.w.stoffelen@rug.nl) is universitair docent Culturele Geografie en Toerismegeografie aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Lynse Vermeulen (lynsevermeulen@hotmail.com) volgde de master Toerisme aan de KU Leuven en werkt momenteel als junior product manager bij Master Tours nv



WORDT WINTERSPORT ZOMERSPORT?

Elk jaar trekken heel wat Vlaamse en Nederlandse toeristen naar de Oostenrijkse provincie Tirol voor een wintersportvakantie. De klimaatverandering vormt echter een reële bedreiging voor de toekomst van de wintersportindustrie in het gebied. Een bedreiging die, ondanks de duidelijk merkbare gevolgen, door veel stakeholders binnen de wintersportindustrie ontkend wordt.

De gevolgen van de klimaatverandering voor de wintersport in Tirol zijn duidelijk: een stijging van de temperatuur gecombineerd met een daling van de neerslag zorgen steeds vaker voor een sneeuwtekort. Daar komt nog eens bij dat dit sneeuwtekort vaak tijdens de traditionele piekmomenten voor de wintersportindustrie in Tirol in de kerst- of krokusvakantie optreedt. Heel wat skigebieden lijden ten gevolge daarvan grote economische verliezen, wat het belang van constructieve oplossingen tegen het sneeuwtekort en de sneeuwvariabiliteit alleen maar zal doen toenemen. Hoewel men op academisch vlak reeds uitvoerig onderzoek deed naar mogelijke maatregelen die skigebieden kunnen treffen, zoals het produceren van kunstsneeuw, wijdde men tot nu toe amper aandacht aan de houding die ondernemers, toeristen en andere belanghebbenden binnen de wintersportindustrie tegenover de klimaatverandering aannemen. Dit artikel probeert deze leegte op te vullen door naar de houding binnen de aanbodzijde van de Tirolse wintersportindustrie te kijken.

Uit interviews met onder andere lokale toeristische diensten en de Oostenrijkse hotelvereniging, blijkt verrassend genoeg dat het grootste deel van de *stakeholders* vaag blijft over de precieze gevolgen van de klimaatverandering of het bestaan ervan zelfs regelrecht ontkent. Waarom men echter zo hardnekkig blijft ontkennen, is niet meteen duidelijk. De houding zorgt er wel voor dat heel wat skigebieden de gevolgen voor de sneeuwzekerheid zwaar onderschatten, zeker op lange termijn.

Vaagheid en hardnekkige ontkennen

Op basis van het onderzoek, dat *desk research* en interviews combineerde, kon ik *stakeholders* binnen de Tirolse wintersportindustrie in twee groepen opdelen: zij die het bestaan van de klimaatverandering ontkennen en zij die het bestaan erkennen, maar vaag blijven over de precieze gevolgen voor de industrie. Zo is er in online beschikbare beleidsdocumenten van Tirol Werbung, de officiële toeristische dienst van de provincie Tirol, niets terug te vinden over de klimaatverandering en wordt ze evenmin vermeld in de lijst met toekomstige uitdagingen voor de toeristische industrie. Ook al erkent Österreich Werbung, de nationale tegenhanger van Tirol Werbung, de klimaatverandering dan weer wel, toch gaat zij ook niet in op de specifieke problematiek of de mogelijke gevolgen voor de toeristische sector. De vaagheid omtrent het onderwerp wijst naar mijn mening duidelijk op het feit dat de klimaatverandering zeer gevoelig ligt binnen de Tirolse, en met uitbreiding, Oostenrijkse wintersportindustrie. De skigebieden Serfaus-Fiss-Ladis en Stubai Gletscher, de twee gevalstudies binnen mijn onderzoek, vermelden de klimaatverandering evenmin op hun websites, in brochures of in jaarrapporten. Meer nog, ze lijken zelfs voor de omgekeerde strategie te kiezen, aangezien sneeuwzekerheid centraal staat binnen hun promotiecampagnes.

In sterk contrast met de resultaten van het *desk research* erkennen de skigebieden Serfaus-Fiss-Ladis en Stubai Gletscher de klimaatverandering wel tijdens de interviews. De mate van



erkenning verschilt echter sterk, aangezien het skigebied Stubai Gletscher dankzij haar ligging hoog boven de zeespiegel (skipistes tussen 1.750 en 3.210 meter hoogte) een kleinere impact van de temperatuurstijging kent en men daar aangeeft enkel gevolgen te zien voor lager gelegen skigebieden. Bij Serfaus-Fiss-Ladis voelt men de gevolgen van de klimaatverandering en geeft men dat ook toe: in het skigebied kan men niet langer enkel op natuurlijke sneeuw vertrouwen. Voorlopig gebruikt men echter vooral kunstsneeuw om met sneeuwtekorten om te gaan en is er weinig aandacht voor de gevolgen op lange termijn.

De erkenning van klimaatverandering blijft een groot probleem

Waarom ontkennen?

Waarom een aantal *stakeholders* de klimaatverandering toch zo hardnekkig blijft ontkennen, ondanks het sterke wetenschappelijke bewijs, is niet meteen duidelijk. Er zijn naar mijn mening echter wel een aantal mogelijke verklaringen. Zo zijn de meeste Tirolse skigebieden op economisch vlak sterk afhankelijk van de wintersportindustrie, die bovendien voor werkgelegenheid in de vaak afgelegen gebieden zorgt. Net die grote mate van afhankelijkheid zorgt ervoor dat er veel op het spel staat en men door middel van kunstsneeuw de lokale economie probeert te beschermen. Een tweede mogelijke reden kan zijn dat veel toeristen een wintersportvakantie boeken op basis van de mate

van sneeuwzekerheid die een skigebied hen zal bieden. Als het skigebied in kwestie aangeeft dat sneeuwzekerheid niet gegarandeerd kan worden, kan dat ervoor zorgen dat de toeristen naar een naburig skigebied trekken dat geen blijk lijkt te geven van een verminderde sneeuwzekerheid. Ook verschillende andere instanties hebben er baat bij om zoveel mogelijk toeristen naar Tirol te lokken. Aangeven dat de klimaatverandering een reëel probleem vormt voor de wintersportindustrie past niet in dat plan. Het is hier wel belangrijk te benadrukken dat, vergeleken met andere Oostenrijkse provincies, Tirol wel de hoogste mate van sneeuwzekerheid biedt. Dat heeft ze te danken aan de ligging van haar skigebieden, die zich op grotere hoogte bevinden dan bijvoorbeeld de skigebieden in de provincie Vorarlberg. Het is bijgevolg voor Tirol, waar de gevolgen het minst voelbaar zijn, ook minder noodzakelijk om zich met de problematiek op zowel korte als lange termijn bezig te houden. Dit kan een deel van de houding van de stakeholders verklaren, maar op lange termijn zal Tirol echter evengoed de sneeuwzekerheid van haar skigebieden sterk zien afnemen.

Dat *stakeholders* binnen de Tirolse wintersportindustrie de klimaatverandering niet erkennen is geen volledig nieuw gegeven. Zo deed Trawöger in 2014 reeds onderzoek naar de houding van Tirolse ondernemers tegenover de klimaatverandering. Ook zij kon de *stakeholders* indelen in verschillende groepen op basis van de mate van erkenning. Geen enkele ondernemer in haar onderzoek zag echter directe gevolgen voor de skigebieden en het onderzoek gaf blijk van een algemene onderschatting van de gevolgen op lange termijn. In vele opzichten bevestigen mijn resultaten die van Trawöger, al moet er gezegd worden dat het skigebied Serfaus-Fiss-Ladis hier een uitzondering vormt, aangezien men daar de gevolgen van de klimaatverandering voor de huidige wintersportindustrie reeds erkent.

Langetermijnbenadering noodzakelijk

De individuele skigebieden lijken in hun erkenning van de problematiek reeds verder staan dan de nationale en provinciale instanties, aangezien zij directer met de gevolgen van de klimaatverandering geconfronteerd worden. Toch blijft de erkenning van de klimaatverandering een groot probleem binnen de Tirolse wintersportindustrie. Dat wordt onder andere bevestigd doordat Tirol Werbung, dat als overkoepelende organisatie voor de Tirolse skigebieden fungeert en een voorbeeldfunctie uitoefent, weigert uitspraken te doen over de klimaatverandering. Die houding verhindert namelijk het opstellen van een eenduidig beleid hieromtrent. Bovendien zorgt het er op lokaal niveau voor dat men veel te sterk inzet op kortetermijnmaatregelen, zoals de ongeremde productie van kunstsneeuw, die het sneeuwtekort slechts tijdelijk verdoezelen. Ondanks de hoge installatie- en onderhoudskosten die met kunstsneeuwproductie gepaard gaan, ziet het er naar uit dat de Tirolse skigebieden de komende jaren alleen nog maar meer in dergelijke installaties zullen investeren.

De sterke focus op kunstsneeuw lijkt erop te wijzen dat de meeste skigebieden effectief overtuigd zijn van de effectiviteit van kunstsneeuw. Ook al weten de meeste *stakeholders*, bewust of onbewust, dat er veranderingen op til zijn, toch blijft men sceptisch tegenover de klimaatverandering. Indien er niets verandert in de houding van de wintersportindustrie, zullen gepaste maatregelen pas getroffen worden wanneer de gevolgen van de klimaatverandering niet langer verdoezeld kunnen worden. Hoewel men momenteel amper of niet aan oplossingen op lange termijn werkt, zou een langetermijnvisie heel wat voordelen bieden. Zo zou het de economische schade voor de skigebieden aanzienlijk beperken wanneer ze de afhankelijkheid van de wintersportindustrie sterk zou verminderen. Een sterkere focus op zomertoerisme bijvoorbeeld kan het afnemende wintertoerisme deels compenseren. Daarnaast maakt een langetermijnbenadering de skigebieden minder kwetsbaar. Door de problematiek op lange termijn te benaderen, kan een meer geleidelijke overgang van een pure focus op wintersport naar een meer gediversifieerd toeristisch aanbod gefaciliteerd worden.

Tirol zal de sneeuwzekerheid van haar skigebieden sterk zien afnemen

Dat zo'n langetermijnbenadering haar vruchten afwerpt, werd onder andere reeds bewezen in de Australische Alpen. Daar zet men reeds een aantal jaren sterk in op zomertoerisme en ziet men ten volle in dat de wintersportindustrie door de lage ligging van de skipistes en de gevolgen van de klimaatverandering niet langer rendabel is. Die sterkere focus op andere soorten toerisme dan wintersport heeft ervoor gezorgd dat de Australische Alpen steeds populairder worden als zomerbestemming, wat het gebied veel minder kwetsbaar maakt voor de stijging van de temperaturen.

Oplossing?

Een geschikte oplossing voor de klimaatproblematiek binnen de Tirolse wintersportindustrie is er momenteel nog niet. Er is eerst en vooral een zeer belangrijk struikelblok dat dringend verholpen moet worden, opdat men in de toekomst met meer geschikte oplossingen voor de afnemende sneeuwzekerheid in de Tirolse skigebieden kan werken. Dat struikelblok is de erkenning van de klimaatverandering en haar gevolgen door alle *stakeholders* binnen

de Tirolse, en met uitbreiding, Oostenrijkse wintersportindustrie. De ontkennende en afwachtende houding van de meeste stakeholders is grotendeels verantwoordelijk voor het gebrek aan een adequate aanpak van de klimaatproblematiek. Een eenduidig beleid op provinciaal of nationaal niveau zou er voor kunnen zorgen dat de problematiek homogeen benaderd wordt en dat alle stakeholders zich op één lijn bevinden. Het organiseren van een grote conferentie omtrent de klimaatverandering waarop alle verantwoordelijken van de verschillende Tirolse skigebieden aanwezig zijn, zou een eerste belangrijk onderdeel kunnen vormen in het erkenningsproces. Door het gebrek aan erkenning binnen de gehele wintersportindustrie zal dat initiatief vanuit de academische wereld moeten komen, waar er echter momenteel veel te weinig aandacht geschonken wordt aan de houding van de wintersportindustrie tegenover de klimaatverandering. Zolang er niets verandert, zal de Tirolse wintersportindustrie op een verkeerde manier met de klimaatverandering blijven omgaan, al dan niet ten koste van de toeristen, die zich steeds vaker op pistes van mindere kwaliteit moeten begeven ten gevolge van het overvloedige gebruik van kunstsneeuw, en natuurlijk ten koste van de ondernemers die zichzelf vanwege de afwachtende en ontkennende houding van de toeristische organisaties niet op tijd aanpassen aan de veranderende omstandigheden.

Literatuurselectie

- Abegg et al. (2007) Climate change impacts and adaptation in winter tourism. In: S. Agrawala (Ed.) Climate Change in the European Alps: Adapting Winter Tourism and Natural Hazards Management. Paris: OECD.
- Steiger, R. & Abegg, B. (2013) The Sensitivity of Austrian Ski Areas to Climate Change. *Tourism Planning & Development* 10, nr. 4, pp. 480-493.
- Swinnen, L. (2017). Wordt wintersport zomersport? De gevolgen van de klimaatverandering voor Tirolse skigebieden [masterproef]. Leuven: KU Leuven. Faculteit Wetenschappen.
- Trawöger, L. (2014) Convinced, ambivalent or annoyed: Tyrolean ski tourism stakeholders and their perceptions of climate change. *Tourism Management*, nr. 40, pp. 338-351.

Leen Swinnen (swinnenleen@gmail.com) volgde de Master Toerisme aan de KU Leuven en schreef dit artikel op basis van haar masterthesis.



CAMERATOEZICHT, VEILIGHEID EN EEN FRISDRANK-RECLAME

Theoretisch gezien zou een Brit per dag 300 keer in het vizier kunnen komen van een beveiligingscamera, zo stelden Norris en Armstrong rond de eeuwwisseling. Of deze uitspraak realistisch was, deed destijds behoorlijk wat stof opwaaien. Linksom of rechtsom, we verschijnen steeds vaker voor het oog van de camera.

De toenemende mate waarin cameratoezicht (ook wel *closed-circuit television* of CCTV) deel uitmaakt van het straatbeeld past binnen een almaar ontwikkelende controlecultuur. Daarbij staat het voorkomen en uitbannen van gevaar en risico centraal, maar steeds vaker ook van antisociaal en 'ergerlijk' gedrag. Om dat te bewerkstelligen wordt een uitdijend arsenaal aan toezicht en controlemaatregelen ingezet, waaronder cameratoezicht. Met voorgaande ontwikkelingen is een sterk negatieve wijze van 'veiligheidsdenken' verworteld geraakt. Wanneer we spreken over 'de veiligheid' op straat, gaat het meestal over 'onveiligheid'. Dat wil zeggen, over (momenten van) risico en gevaar met daaraan gekoppeld negatieve gevoelens van zorgen en angst die burgers ervaren. Deze 'onveiligheid' nemen we ook steeds minder voor lief.

Nu is een dergelijke wijze van veiligheidsdenken volgens mij niet per definitie verkeerd en soms zelfs noodzakelijk. Toch

schuilt er ook een risico in. De toenemende nadruk op onveiligheid en inzet van toezicht- en controlemaatregelen kunnen ook het signaal afgeven dat risico en gevaar de norm zijn in de openbare ruimten van onze stad. Niet alleen de aanwezigheid van de beveiligingscamera zelf, maar ook haar beelden spelen daarbij een rol. Wanneer we ermee in aanraking komen, tonen ze vaak een beeld van 'de dader/voortvluchtige', 'het slachtoffer' of 'het incident'. Het lijkt aannemelijk dat ook de intensiteit en frequentie van beelden met een dergelijke lading kunnen bijdragen aan de vraag en hang naar veiligheid als in een vicieuze cirkel. De veiligheid lijkt immers continu in het geding op basis van de getroffen maatregelen in de grote stad en de terugkoppeling van risico en gevaar via uiteenlopende media. Een gevolg kan ook zijn dat mensen zich in toenemende mate onveilig voelen.

Naar een genuanceerder veiligheidsdiscours?

Hieronder argumenteer ik dat dit steeds nadrukkelijker accent op onveiligheid - onder andere door de grootschalige toepassing van toezicht, waaronder CCTV - ons kan laten vergeten dat veiligheid ook gekoppeld is aan meer positieve waarden en ervaringen. Door de veiligheidsbeleving nadrukkelijker te plaatsen binnen de context van het alledaagse zal ik binnen dit stuk proberen een ander licht te werpen op het fenomeen en pleiten voor een genuanceerder veiligheidsdiscours. Dat zal ik doen juist aan de hand van camerabeelden. Zoals gezegd 'focust' de camera en haar beeldmateriaal hoofdzakelijk op de excessen in onze stedelijke ruimten, op datgene dat juist het alledaagse opbreekt. Tegelijkertijd 'ziet' de camera veel meer dan enkel onveiligheid, risico en gevaar, al zouden we óók dat bijna vergeten. Vanuit die gedachte wil ik graag onderstaande aaneenschakeling van CCTV beeldmateriaal laten zien, in de vorm van een frisdrank-reclame. Daarbij beoog ik de reclamespot niet als onderzoeksmethode in te zetten, maar als middel om bevindingen gekoppeld aan mijn onderzoeksproject over veiligheid, toezicht en controle te presenteren. Het vormt een 'visueel supplement' op mijn argumentatie waarbij het werk verricht 'dat op een andere manier, met behulp van andere middelen, moeilijk(er) te bereiken was geweest' (Rose, 2012, p. 321). Ik nodig u dan ook allereerst uit om de reclamespot te bekijken.

Wanneer we spreken over 'veiligheid' op straat, gaat het meestal over 'onveiligheid'

'Let's look at the world a little differently'

De reclamespot opent met de tekst 'security cameras around the world...', alternerend met een aantal straatbeelden zoals we deze kennen uit de grote stad. Vervolgens verschijnt de tekst 'also capture...', waarop een serie van verschillende scènes volgt. De reclamespot toont een koppel, 'stealing kisses' - ik denk zo op hun eerste date. Een dansende 'music addict' bij een metro ingang, en 'harmless soldiers' op een druk plein. Een man - gedoopt tot 'honest pickpocket' - die met een juist verloren portemonnee naar de eigenaresse snelt. 'Potato chip dealers' die op de hoek van een nachtwinkel een (vermoedelijk) dakloze een zakje chips toestoppen. Wat volgt zijn beelden van 'attacks of friendship', 'love' en 'kindness'. Een 'friendly gang', die een auto aanduwt, en een 'unexpected fireman' die een auto met groter euvel te hulp schiet. Een protest tegen racisme en een roep om vrede; 'rebels with a cause' en 'peaceful warriors'. Dan een reeks beelden van 'a lot of crazy people' die plezier maken, grapjes uithalen en 'a few crazy heroes' die ingrijpen in een nijpende situatie. En dit alles begeleid door 'give a little bit' van Supertramp. De reclamespot sluit met de tekst 'let's look at the world a little differently'.

Voor mij onderscheidt de reclamespot zich door de wijze waarop de beveiligingscamera gemobiliseerd wordt als 'story-telling device'. De ironie die daarbij op de voorgrond treedt mag duidelijk zijn. Fenomenen, gedragingen, personen en groepen die nogal eens in een kwaad daglicht gesteld worden - en daarmee ook vaak het 'doelwit' zijn van toezicht en controle - worden op een andere wijze neergezet voor het oog van de camera. Neem bijvoorbeeld de 'potato chip dealers'. In het politieke en publieke discours steekt het stereotype beeld van jongeren met pet en hoodie als 'overlastgevend' en 'gevaarlijk' vaak de kop op, zeker in de stedelijke

nacht. De koppeling met onveiligheidsgevoelens is daarbij gauw gemaakt. Maar de reclamespot laat zien dat het ook anders kan. Door het stereotype beeld te koppelen aan een meer positieve gedraging, gegrepen uit het repertoire van het alledaagse, biedt de spot een andere kijk op hoe dingen (ook) gaan in de stedelijke nacht, op de hoek bij de 24-uurs winkel. Kort gezegd biedt ze ons de mogelijkheid, of dringt ze zelfs aan, te denken over processen van (negatieve) beeldvorming en stereotypering in onze samenleving.

Door te putten uit de kracht van (haar) beeld probeert de reclamespot ons ook vooral te herinneren aan de mooie, grappige en verbazingwekkende momenten en verrichtingen die plaatsvinden in onze steden, en om ons het cruciale belang daarvan te doen laten inzien. Wat de beelden in tal van hoedanigheden tonen is verbintenis, samenhang, vriendelijkheid, zorg, empathie en altruïsme. Maakt dat ook niet prettig, geborgen, veilig? Volgens Marc Schuilenburg zijn dergelijke waarden in ieder geval terug te voeren op de etymologische herkomst van het begrip veiligheid, maar heeft het begrip door de tijd een steeds negatievere invulling gekregen. In de kern draait veiligheid dus ook om intrinsiek positieve waarden en ervaringen, door de reclamespot ontsloten als belangrijke kwaliteit van onze stedelijke ruimten.

Waar in het voorgaande de nadruk nog ligt op vrij specifieke gedragingen wil ik als laatste de spot gebruiken om daadwerkelijk het alledaagse, in al haar ogenschijnlijke eenvoud en onzichtbaarheid, te verbinden aan een meer genuanceerd veiligheidsdiscours. Al in de jaren zestig sprak Jane Jacobs hier in de kantlijn over; "[u]nder the seeming disorder of the old city, wherever the old city is working successfully, is a marvelous order for maintaining the safety of the streets and the freedom of the city. (...) [A]n intricate ballet in which the individual dancers and ensembles all have distinctive parts which miraculously reinforce each other and compose an orderly whole" (Jacobs, 1961, p. 50). Vooral tijdens de startseconden van de reclamespot zien we ook dit terug. Om dat verder te verduidelijken: laten we eens nadenken over wat de beelden van de camera's ons zouden tonen een uur voor of na de scènes getoond in de commercial. Wat zouden we dan zien? Ik weet het niet zeker, maar waarschijnlijk het 'alledaagse'. Een wandelend, rijdend, winkelend, wachtend, pratend, kijkend publiek. Waarom weet ik het niet zeker?

Situationeel nadenken over veiligheid vraagt om een nadruk op het alledaagse

Omdat die beelden er vermoedelijk niet meer zijn, juist omdat ze zo 'alledaags' zijn. In het dagelijks leven besteden we relatief weinig aandacht aan die momenten (in perceptie), en beelden (in representatie): ze zijn (te) vanzelfsprekend. Maar dat maakt ze niet van ondergeschikt belang. Ik zou het tegenovergestelde willen stellen. We kunnen veiligheid ook begrijpen als (eminent) onderdeel hiervan, als een onbewuste ervaring in relatie tot een vertrouwde of bekende situatie waarbij personen niet constant over hun veiligheid nadenken, vrij zijn van zorgen en onbeperkt zijn in hun handelen. Samen met de besproken scènes in de spot biedt het voorgaande in ieder geval een belangrijke context waartegen we de 'seeming disorder' in de stad en de daaraan gekoppelde steeds verder ontwikkelende controlecultuur af kunnen (of moeten?) zetten.



QR code met link naar de commercial - klik, of scan. Door te Googelen op "let's look at the world a little differently CCTV" is de commercial ook te vinden.

Wieden, maar ook zaaien.

De beelden beogen ons tot denken te bewegen; ze roepen ons op *'[to] look at the world a little differently'*. Ze kunnen ons helpen het denkkader waarbinnen veiligheid en cameratoezicht verworteld is geraakt om te draaien. Zoals ik hierboven aangaf, bieden ze een context en tegenwicht aan de momenten die gekarakteriseerd worden door onveiligheid en gevaar in de samenleving. Wat ik dan ook vooral zou willen onderstrepen is dat 'de andere kant van de medaille' niet vergeten moet worden. We zouden ons (ook) meer mogen richten op een benadering van veiligheid met daarbij specifieke aandacht voor alledaagsheid, om niet te verzanden in de continue aandacht voor de negatieve uitzondering. Een dergelijke benadering is van belang. Enerzijds doet ze recht aan de wijze waarop veiligheid op een dagelijkse basis geleefd wordt door bewoners en bezoekers van de stad. Op veel momenten lijkt dit haaks te staan op de wijze waarop (on)veiligheid doorgaans gerepresenteerd wordt in onze samenleving. Anderzijds, door veiligheid ook te koppelen aan intrinsiek positieve waarden en ervaringen wordt een rem geplaatst op de eerder besproken vicieuze cirkel. Door niet per definitie het accent op toezicht en controle te leggen, wordt minder de indruk gewekt dat de veiligheid continu in het geding is. Een koppeling aan positieve waarden als bekendheid, samenhang en empathie raakt bovendien aan het debat dat ingaat op in- en exclusie in de grote stad. Waar interventies gericht op het terugdringen van onveiligheid dikwijls hand in hand gaan met uitsluiting, ligt dat binnen een meer positieve benadering van veiligheid minder in de lijn der verwachtingen.

Veiligheid is ook een onbewuste ervaring

Naast een aantal principiële en conceptuele kwesties, roept het voorgaande ook op tot een discussie op methodologisch vlak. Een nadruk op het alledaagse onderschrijft volgens mij het belang om situationeel te denken over veiligheid, als zijnde dynamische ervaring die varieert in de tijd en door de ruimte en sterk afhankelijk is van de situatie waarin iemand zich op dat moment bevindt. Voor een goed begrip van 'de veiligheidsbeleving' is het naar mijn mening dan ook zeer van belang om in metingen aandacht te besteden aan zowel prettige, veilige, momenten en onprettige,

onveilige, momenten in het dagelijks leven van personen, om deze vervolgens helder tegen elkaar af te zetten. Van oudsher richt onderzoek zich echter vrij algemeen op het 'samenvatten' van een intensiteitsmeting van veiligheidsgevoelens, waarbij weinig ruimte gelaten wordt voor een dergelijke vergelijking in de tijd en door de ruimte. Een aantal wetenschappers stelt dat zulke metingen mogelijk het probleem overschatten. Met dit stuk wil ik bovendien oproepen tot een verdere gedachtewisseling over het instrumentarium dat ingezet wordt om veiligheid te faciliteren. Ik denk dat het van belang is dat we verder nadenken over de inzet van instrumenten die zich duidelijker richten op het intensiveren en verlengen van prettige en veilige ervaringen in de grote stad. Om dat te verduidelijken gebruiken Hallswort en James 'tuinieren' als metafoor, waarbij zij opmerken dat het belangrijk is om 'onkruid te wieden', maar dat we zeker ook niet moeten vergeten om zo nu en dan wat 'bloemen te planten'. Beide benaderingen op tuinieren behoeven andere middelen. Binnen voorgaande discussiepunten is nog voldoende interessant en belangrijk werk te verrichten voor praktijk en wetenschap. Maar nu eerst naar de frisdrankautomaat, als dank voor de fraaie film.

Literatuurselectie

- Crawford, A. & S. Hutchinson (2015) Mapping the contours of 'everyday security': time, space and emotion. *British Journal of Criminology* 56, nr. 6, pp. 1184-1202.
- Hallsworth, S. & D. James (2014) Growing sanguine about the weeds. Gardening and security revisited. In: Schuilenburg M., R. Van Steden & B. Oude Breuil (Eds.) *Positive criminology: reflections on care, belonging and security*. Den Haag: Eleven International Publishing.
- Lee, M. (2001) The genesis of fear of crime. *Theoretical Criminology* 5, nr. 4, pp. 467-485.
- Schuilenburg, M. (2012) Op zoek naar een positieve betekenis van veiligheid. Den Haag: Essays toekomst van de stad (Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur).
- Van Stokkom, B. (2013) Onveiligheid als stedelijkheidsfobie. Angst en onmacht in de hygiënische stad. *Tijdschrift over Cultuur & Criminaliteit* 3, nr. 2, pp. 137-154.

Jelle Brands (j.brands@law.leidenuniv.nl) is universitair docent aan het Instituut voor Strafrecht & Criminologie aan de Universiteit Leiden en doet onderzoek naar veiligheidsbeleving, en de (on)gewenste gevolgen van toezicht en handhaving in stedelijke ruimten.

CASUS - Emiel Maliepaard



BISEKSUELE RUIMTE OP AMSTERDAM PRIDE

Op 5 augustus 2017 vond er een belangrijke gebeurtenis plaats in de geschiedenis van de Amsterdam Pride en de Canal Parade: de eerste deelname van een Bi-boot. Deze Bi-boot betekent de eerste representatie van biseksuelen. Dit artikel levert een nieuwe visie op (bi)seksuele ruimte aan de hand van persoonlijke ervaringen van de auteur op de boot.

Oorsprong van Pride

Hoewel de naam overeenkomt met veel soortgelijke evenementen in andere landen moet benadrukt worden dat de *Amsterdam Pride* niet is gebaseerd op de Stonewall-rellen in de New Yorkse wijk Greenwich Village. Deze rellen vonden plaats op 28 juni 1969 toen de lokale politie de befaamde bar *Stonewall Inn* binnenvielen en de aanwezige gasten weerstand boden tegen de arrestatie van een groot aantal bezoekers. Er bestaan veel verhalen over deze gebeurtenissen, terwijl de precieze aanleiding van die rellen niet is gekend. De rellen duurden de hele nacht, met continue opstootjes tussen bezoekers en politie en doofden pas drie dagen later uit na opnieuw een nacht vol rellen. Deze rellen hebben een grote bijdrage geleverd aan de strijd voor meer rechten, herkenning en erkenning van niet-heteroseksuelen: lesbische, homoseksuele, biseksuele, transgender en interseks (LHBTI) personen.

Precies een jaar na de eerste rellen vond de eerste *Gay Pride parade* in New York plaats: een optocht tussen de 'homowijk' Greenwich Village en Central Park waarmee actief voor 'homorechten' gestreden werd. Dit bleek geen eenmalige protesttocht, maar vormde het begin van een jaarlijks terugkerend evenement: *Pride*. Geïnspireerd door deze optochten zijn er in vele andere steden in de Westerse wereld *Pride*-optochten ontstaan. Tegenwoordig zijn

dergelijke evenementen een mondiaal verschijnsel en vinden er ook in landen als Curaçao, Nepal, Zuid-Afrika en Zuid-Korea parades en protesten plaats. Hoewel de uitwerking van deze optochten zeer verschillend beoordeeld en beleefd wordt door deelnemers en tegenstanders, is het vechten voor meer LHBTI-rechten vaak een belangrijk uitgangspunt.

Hoewel er in Nederland in verschillende steden *Pride* evenementen georganiseerd worden, is dit een vrij recent fenomeen (sinds medio jaren '90, maar meer nog de afgelopen 10 jaar) en vindt het geen directe inspiratie in de Stonewall-gebeurtenissen. Het Nederlandse evenement *Roze Zaterdag* is feitelijk gezien het Nederlandse evenement wat de gedachte van de Stonewall protesten als oorsprong heeft. Dit evenement, georganiseerd sinds 1971, vindt elk jaar plaats in de laatste week van juni of eerste week van juli. Inderdaad, rondom de datum van de rellen bij de *Stonewall In*. Vrij recent is er een mooie documentaire verschenen over *Roze Zaterdag* van 1982 in Amersfoort waar duidelijk wordt dat deze optocht een provocatief karakter had en ook in Nederland kon leiden tot rellen met de lokale bevolking. Hoewel er redelijk veel LHBTI-organisaties actief zijn tijdens dit eendaagse evenement is het radicale tintje van *Roze Zaterdag* door de jaren heen verminderd.

Amsterdam Pride

Amsterdam Pride is de huidige naam van een meerdaags evenement in Amsterdam dat pas in 1996 het licht zag. Overigens ook onder dezelfde naam, voordat het woord 'Gay' werd toegevoegd. De Amsterdamse homohoreca wilde graag meer LHBTI-toeristen naar de stad toe halen, de zogenaamde *Pink Pound*, en bedacht een meerdaags evenement om het *gay* zijn te vieren. Een belangrijk onderdeel van de *Amsterdam Pride* is de *Canal Parade*; een optocht van tientallen boten die een boodschap willen uitdragen, maar vooral ook een feest voor diversiteit wil zijn. Boten van homohoreca, bedrijven gericht op LHBTI-persoon, LHBTI-organisaties, en grote bedrijven varen mee om gender en seksuele diversiteit te vieren. Dit beeldbepalende evenement is echter niet het enige evenement dat plaatsvindt tijdens *Amsterdam Pride*. Meer dan een week lang zijn er een groot scala aan evenementen zoals feesten, borrels, lezingen, filmvertoningen en debatavonden.

Amsterdam Pride heeft dus een commerciële en feestelijke oorsprong, hoewel er altijd een aantal politieke boodschappen te horen zijn. Dit valt ook terug te lezen in de beleidsplannen, officiële uitingen en het algehele programma. Zo staat er een podium op de Dam, worden er straatfeesten georganiseerd door lokale (homo) horeca en worden *community* evenementen geregistreerd en gepromoot. Alle activiteiten staan op de site van *Amsterdam Pride* (www.pride.amsterdam) en op de mobiele telefoonapplicatie. Door de verschillende *community* evenementen, de ballotagecommissie voor deelname aan de botenparade en de *Pride Walk* een week voorafgaand aan de *Canal Parade* is er ook bewust gekozen voor het uitdragen van een politieke boodschap: eenheid in diversiteit. Het is daarom niet verrassend dat *Amsterdam Pride* ook weer voor deze naam gekozen heeft en het woord *gay* heeft laten vallen in 2017.

Het moet gezegd worden dat er door verschillende groeperingen kritiek geuit wordt op de (verdere) vercommercialisering van *Amsterdam Pride* en de botenoptocht in het bijzonder. De deelname van multinationale corporaties zoals ING en KPN wordt door deze mensen gezien als een vermarkting van de botenoptocht. Deze bedrijven zouden vooral deelnemen voor de publicatie; om één keer per jaar te laten zien dat hun bedrijf aandacht heeft voor LHBTI-persoon terwyl het verder niet omkijkt naar LHBTI-rechten. Dit is een bewering die sterk wordt tegengesproken door de organisatie van *Amsterdam Pride* met het argument dat elke commerciële organisatie lid moet zijn van de *Workplace Pride Foundation*. Naar mijn idee, gebaseerd op persoonlijke observaties, protesteert slechts een klein deel van de mensen die op dit evenement afkomt tegen de veronderstelde vermarkting van *Amsterdam Pride*.

Het lijkt erop dat het gros van de bezoekers van de *Canal Parade* dit evenement niet beschouwt als een gevecht voor meer LHBTI-rechten maar als een groot feest. Mensen komen letterlijk van heinde en verre om de botenoptocht te ervaren. De media kiest elk jaar weer voor foto's met blote mannen op boten, met een voorkeur voor de mannen uit de 'leerscene', om een sfeerimpressie te geven aan het Nederlandse publiek. Beroemdheden als Gorden, Gerard Joling en Willeke Alberti staan regelmatig op foto's om te bewijzen dat het vooral een feest- en muziekspektakel is met veel 'glitter en glamour'. *Amsterdam Pride*, maar vooral de *Canal Parade*, is een echte *happening* met honderdduizenden bezoekers; een evenement dat veel weg heeft van carnaval.

Een blik werpend op de bezoekers zijn er veel verkleed, of bijvoorbeeld uitdagend gekleed. Shirts gaan uit, decolletés zijn goed zichtbaar. Mensen lopen rond met regenboogvlaggen of specifieke vlaggen van subgroepen uit de LHBTI-wereld. Ballonnen met penissen zijn te zien. Bovenal komen heel veel mensen naar de Amsterdamse grachten om de boten te zien. Omdat de *Canal Parade* op het water is, zijn er feitelijk geen gesprekken mogelijk tussen deelnemers en bezoekers; dit is een belangrijk verschil met de vele *Prides* in het buitenland waar er optochten zijn en men ook (korte) gesprekken kan aangaan met deelnemers. Desondanks

zijn er genoeg andere vormen van interactie: toeschouwers die klappen, roepen, zwaaien, biertjes drinken, dansen op de maat van de muziek. Soms wat geflirt over langere afstand. Kortom, mensen gedragen zich alsof het één groot themafeest is.

Bi Pride

Hoewel de *Amsterdam Pride* zich in de eerste jaren vooral heeft gericht op de homoseksuele man, of beter de financieel-onafhankelijke homoseksuele man, zijn er voortdurend veranderingen geweest. Zo zijn er aparte evenementen gekomen voor lesbische vrouwen, roze ouderen, de leermannen (en een enkele leervrouw), jonge LHBTI personen, transgenders en bijvoorbeeld in 2013 ook een evenement voor biseksuele mensen. Hoewel dit evenement voor biseksuele mensen uiteindelijk beperkte aandacht trok, was dit wel een start van meer biseksualiteit op de *Amsterdam Pride*. Bij *EuroPride* in 2016 bijvoorbeeld is er een tweedaags academisch congres georganiseerd (de *First European Bisexual Research Conference*) en een driedaagse bijeenkomst voor biseksuelen en hun supporters (de *Third European Bisexual Conference*).

De boot zorgt voor wederzijdse (h)erkenning

De Bi-boot is feitelijk een wens van een aantal individuele biseksuelen en het Landelijk Netwerk Biseksualiteit om biseksualiteit meer zichtbaar te maken. Zoals veel Nederlands en internationaal onderzoek laat zien, is juist de groep biseksuelen erg onzichtbaar in de Westerse samenleving vanwege de nadruk op heteroseksualiteit, homoseksualiteit en op monogame relaties. Een belangrijke observatie is dat men gemakkelijk, in feite 1-op-1, een link legt tussen de seksuele identiteit van iemand en het geslacht van iemands partner. Dit wordt mononormativiteit genoemd. Met andere woorden; heeft een vrouw een relatie met een andere vrouw dan wordt ze gezien als lesbisch terwijl ze als heteroseksueel wordt gezien als ze een mannelijke partner heeft. Vaak wordt gezegd dat biseksualiteit alleen zichtbaar wordt in de slaapkamer of wanneer men zich niet beperkt tot monogamie. In de meeste publieke ruimten, bijvoorbeeld op school of de werklocatie, zeker wanneer men niet uitdrukkelijk praat over seksualiteit en relaties, blijft biseksualiteit onzichtbaar door het mononormatieve discours.

De Bi-boot werd door het Landelijk Netwerk Biseksualiteit gezien als een belangrijk instrument om zichtbaar te zijn als biseksueel en als landelijke organisatie voor biseksuelen. Als boot nummer 38 zou er meegevaren worden en verder zou biseksualiteit ook officieel zichtbaar zijn in allerlei persuitingen van *Amsterdam Pride* zelf. Voorbeelden van andere zichtbaarheidsuitingen zijn een radio-interview bij de LHBTI radiostation *Pink Terrorists* maar bijvoorbeeld ook in een artikel van RTL Nieuws dat kort ingaat op de situatie van biseksuelen en het doel van deze boot.

De Bi-boot op stoom

De vrijwilligers van de Bi-boot hebben zo'n vijf dagen gewerkt aan het optuigen van deze boot om de zichtbaarheid te vergroten. Daar waar andere organisaties externen inhuren voor de techniek en decoratie, laat de organisatie van de Bi-boot een puik staaltje *do it yourself* activisme zien door zelf alle versieringen en innovaties aan te brengen. Deze aanpak is exemplarisch voor de Nederlandse biseksuele activisten die vooral in de marge werken en weinig tot geen commerciële kracht hebben. Ballonnen worden opgehangen evenals een aantal grote bi vlaggen (blauw, paars, roze) en bordjes van sponsors die de boot mede mogelijk gemaakt hebben. Alle deelnemers kregen een T-shirt van de Bi Pride 2017 om een zo uniform mogelijke uitstraling te krijgen, echter kregen alle

bezoekers de vrijheid om zelf in een outfit te komen in de kleuren van de Bi-boot.

Hoewel verscheidene deelnemers inderdaad in het blauw, roze, paars, of een combinatie van deze kleuren kwamen, bleek dat de meeste mensen zich niet verkleed hadden en kozen om het shirt van de *Bi Pride* 2017 te dragen. Met een eigen DJ begonnen we met *Don't stop me now* van Queen en vervolgens klonk er een keur van popmuziek uit de verschillende speakers. De muziek, in combinatie met de aanwezigheid van bier, wijn en andere dranken, maar zeker ook het besef dat dit de eerste Bi-boot was, zorgde er al snel voor dat er een uitgelaten sfeer ontstond waardoor volop gedanst werd en mensen met elkaar spraken. Hoewel velen elkaar niet kenden, ontstond er toch al vrij snel een *wij-gevoel* en waren er volop interacties tussen de deelnemers.

Toen we eenmaal de Amsterdamse grachten invoeren, werden we begroet door vele mensen. Zij waren aan het zwaaien, dansen, kijken, lachen, flirten et cetera. Kortom, het publiek maakte er een mooie sfeer van. Natuurlijk helpt dit ook om de sfeer aan boord van de Bi-boot te versterken. Op elk open stuk gracht kwamen een tweetal torens omhoog met daartussen een lange banner met de tekst *this is bi pride*. Om vooral ook aan te geven dat de deelnemers, als feestvierders, de representatie zijn van deze *bi pride*. Ze zijn trots op hun seksualiteit en stralen dit uit. Ze vragen niet om aandacht voor de marginale positie van biseksuelen of om hun onzichtbaarheid aan te kaarten. Ze maken juist een statement door aan te geven dat ze trots zijn op hun seksualiteit en dat vooral met een goed feestje willen vieren.

Dit wordt extra duidelijk in de interactie tussen het publiek en de mensen op de boot: het opgewekte en trotse zwaaien laat zien dat je gezien mag worden. Het flirten tussen mensen op de kade en de boot geeft aan dat mensen elkaar zien en ook daadwerkelijk oog hebben voor elkaar en elkaars intenties. Doordat het publiek ook danst op de *beat* van de muziek wordt er een sfeer gecreëerd waarin de absolute afstand overwonnen wordt door een muzikale connectie. Met andere woorden, men zou de aanwezigen op de boot kunnen vergelijken met mensen die op een podium staan bij een feest en waarnaar gekeken wordt.

Dit wil niet zeggen dat het geen steun kan bieden aan bezoekers. Zo hing er bij een van de grachten een jonge vrouw uit het raam met een bi vlag die spontaan moest huilen toen ze de Bi-boot zag en hoe mensen hier hun biseksualiteit op een positieve manier lieten zien. Een aantal mensen op de Bi-boot zag deze vrouw huilen en begonnen spontaan haar een hart onder de riem te steken: handkusjes werden gegeven, blikken van erkenning en steun werden uitgewisseld, er werd languit gezwaaid. Ondanks de afstand van circa 15 meter ontstond er toch een intieme sfeer tussen deze vrouw en een aantal deelnemers van de Bi-boot die het beste te omschrijven is als *empowering* en wederzijdse (h)erkenning.

Ruimtelijke implicaties

Hoewel zichtbaar zijn een belangrijk doel is van de organisatie, hebben verschillende organisatoren juist aangegeven zich niet te richten op de onzichtbaarheid binnen de samenleving en de LHBTI-wereld, maar juist op het vieren van biseksualiteit en seksuele diversiteit. Door tezamen met bi-vlaggen en banners zichtbaar te zijn als een diverse groep dansende, zwaaiende, feestvierende en trotse mensen is de boot voortdurend een expressie van biseksualiteit. Naast dat er metaforische ruimte is gemaakt voor biseksualiteit tijdens deze *Canal Parade*, heeft biseksualiteit ook daadwerkelijk ruimte opgeëist op deze dag. De focus hieronder ligt dus vooral op de geografie van de Bi-boot: wat zijn de specifieke gedragingen en de ruimtelijke implicaties hiervan?

In de eerste plaats is de boot zelf een biseksuele ruimte tijdens de *Canal Parade*: de veelzijdigheid aan biseksuele expressies is overduidelijk door de banners, T-shirts en de grote bi-vlaggen. Hoewel deze vlaggen niet bij iedereen bekend zijn, valt aan te

nemen dat mensen nu – in het moment zelf – wel de link leggen als gevolg van de woordelijke aanwezigheid van biseksualiteit: Bi-boot, *this is bi pride*, *bivisibility*, et cetera. Omdat de boot vaart, betekent dit dat er een mobiele biseksuele ruimte ontstaat: het is letterlijk in beweging.

Ten tweede, in hoeverre creëert de interactie tussen mensen aan boord en op de wal ruimte voor biseksualiteit? Door het gebrek aan directe interactie met bezoekers lijkt het moeilijk om te bepalen of er bepaalde biseksuele interacties waren tussen de mensen op de boot en de mensen op de wal. Het voornoemde voorbeeld van een huilende meisje is wel een voorbeeld van biseksuele interacties en zij was niet de enige. Er was (h)erkenning tussen meerdere mensen met bi-vlaggen en mensen aan boord. Het geflirt tussen mensen op de kade en de boot laat ook zien dat biseksualiteit positief geapprecieerd wordt. Hoewel er geen letterlijke biseksuele ruimte gecreëerd is, buiten de boot om, is er zeker ruimte ontstaan voor biseksuele expressies en dus een tijdelijke biseksuele codering van ruimte. Tijdelijk, omdat een paar minuten na de Bi-boot weer de volgende boot langskomt en die weer de interacties aangaat met de mensen op de wal om *hun* feestelijke en/of politieke boodschap – het één sluit het ander niet uit – te verkondigen.

Tot slot

Dit artikel heeft eerst de ruimtelijke aspecten van *Amsterdam Pride* besproken waarna er ingezoomd is op de geografie van de Bi-boot. Deze boot zorgt voor biseksuele ruimten tijdens de *Canal Parade* door de expliciete uitingen van biseksualiteit in woord en via symbolen in de geest van het evenement: trots en op een feestelijke manier. Dit is een belangrijke conclusie omdat het beperkte onderzoek naar de geografie van biseksualiteit tot op heden aangeeft dat er eigenlijk geen biseksuele ruimte bestaat: de ruimte wordt grotendeels gedomineerd door heteroseksualiteit en homoseksualiteit (zie ook themanummer seksualiteit AGORA 2013-1) waardoor biseksualiteit ondergesneeuwd raakt. Een belangrijke opmerking is wel dat de ruimte beperkt en tijdelijk van aard is, maar dat maakt het niet minder belangrijk. Bovendien is dit juist een extra input voor onderzoek naar biseksuele ruimten in ons dagelijks leven: we moeten niet focussen op grote en permanente ruimte maar hoe (bi)seksuele ruimte tot stand komt in alledaagse interacties waar seksualiteit een rol speelt.

Literatuurselectie

- Browne, K. (2007) A party with politics? (Re)making LGBTQ Pride spaces in Dublin and Brighton. *Social and Cultural Geography* 8, nr 1, pp. 63-87.
- Hemmings, C. (2002) *Bisexual spaces: A geography of gender and sexuality*. Londen: Routledge.
- Hubbard, P. (2008) Here, there, everywhere: The ubiquitous geographies of heteronormativity. *Geography Compass* 2, nr 3, pp. 640-658.
- Maliepaard, E. (2015) *Bisexual Spaces: exploring geographies of bisexualities*. ACME: An International E-Journal for Critical Geographies 14, nr 1, pp. 217-234.
- Maliepaard, E. (2017) *Bisexuality in the Netherlands: Connecting Bisexual Passing, Communities, and Identities*. *Journal of Bisexuality* 17, nr 3, pp. 325-348.

Emiel Maliepaard (e.maliepaard1@gmail.com) is buitenpromovendus sociale geografie bij de Radboud Universiteit en redacteur bij AGORA. Hij voer mee op de boot, maar maakte geen deel uit van de organisatie.

KLIMAAT VERGT VERBOUWING VAN ONZE STEDEN

Wat ik mis in het hedendaagse debat over planologie, is de urgentie van 'het grote verhaal' op milieugebied. Planologie gaat over de instandhouding van voorzieningen in vergrijzende woonkernen, het tegengaan van segregatie tussen stadsdelen, en andere sociale vraagstukken. Er ligt echter een enorme opgave in de *klimaatplanologie*. Klimaatplanologie is geen toekomstmuziek, maar zou de hedendaagse praktijk moeten zijn. Anno 2017 teisteren enorme bosbranden de staat Californië. Het vuur verwoest bossen en huizen rond de steden Santa Barbara, Los Angeles en San Diego. De gouverneur van Californië, Jerry Brown zegt hierover: "This is the new normal." Dit soort bosbranden kunnen voortaan elk jaar gebeuren en inwoners hun leven, woning en buurt bedreigen. Dit brengt miljarden dollars schade met zich mee. Heeft het dan nog zin om de villa's in de zwartgeblakerde bossen weer op te bouwen op dezelfde locatie? Dit is typisch een actuele vraag voor de klimaatplanoloog van Californië.

Ook op Sint Maarten wordt hardop twijfel uitgesproken in hoeverre het zin heeft om alles weer op te bouwen, als er binnen een paar jaar weer zo'n enorme categorie-vijf orkaan als Irma over het eiland kan razen.

Deze voorbeelden zijn illustratief voor de discussie die ik in deze Vrije Ruimte wil aanzwengelen. Mijn centrale stelling: Gezondheid, lange termijn zorgen over veiligheid en leefomgeving, extreme weersomstandigheden, milieuschade, en beheer van natuurlijke hulpbronnen zijn de primaire aandachtspunten van de 'urbane en regionale planner 2.0' ofwel de klimaatplanoloog.

De Europese Unie heeft de 'tweegradendoelstelling' van het Parijse Klimaatakkoord omarmd als stip op de horizon, en ambieert een CO₂ reductie van 80 tot 95 procent tegen 2050. Beseft men dat dit een "verbouwing van onze steden en regio's" betekent van een omvang vergelijkbaar met de wederopbouw in de vorige eeuw? Stel je eens voor dat een provincie als Utrecht of een stad als Arnhem nog maar 5 tot maximaal 20% aan gas en benzine verbruikt ten opzichte van het huidige niveau. Wat voor stad of streek vinden mensen dan aantrekkelijk om in te wonen of aan bij te dragen?

Een voorbeeldscenario: In 2030 tankt het merendeel van de automobilisten bij Fastnet of thuis aan de laadpaal. Mensen die thuis niet kunnen opladen, hebben een waterstoftank in de auto. Alle bestaande woning-eigenaren krijgen bij de eerstvolgende rioleringswerkzaamheden en herbestrating een klimaatplanoloog langs. Tegelijk met de vervanging van de riolering wordt de gasleiding verwijderd uit de wijk. Particuliere woningeigenaren krijgen pas een bouwvergunning als de woning wordt 'ge-energie-

renoveerd', van energielabel G tot label A/B. Huiseigenaren kunnen volgens een uitgerolde menukaart kiezen welke zonneboilers, vloerverwarming, warmtepompen en dakisolatie ze willen. Voor de financiering zijn gunstige leningen beschikbaar, met energie-hypotheekgarantie. Energie-management is net zo ingeburgerd binnen huishoudens als de dagelijkse afvalscheiding in plastic, glas, papier, groen en restafval. Experimenten met nieuwe (ICT-) technologieën vinden plaats om gezamenlijk te monitoren hoe gemeenschappen hun wijken en omgeving schoner, collectiever, milieuvriendelijker kunnen maken, met respect voor de privacy en de menselijke maat.

Het nieuwe verhaal van de ruimtelijke planning in Nederland vraagt om leiderschap en concrete voorstellen. Om aan de slag te gaan met eigentijdse multi-stakeholder governance modellen. Zie als voorbeeld de opkomende energiecoöperaties, gebiedscoöperaties en wooncoöperaties. Waar steden als bron van werk én van gezonde leefstijl dienen. Waar mensen wereldkampioen pensioensparen zijn, en waar dit geld niet belegd is in olie, kolen en gaswinning, maar in energieneutrale woningen, scholen, en gezonde lucht.

De traditionele rol van planning wordt bondig verwoord in een vorige Vrije Ruimte column van Jochem de Vries in 2017: het gaat om "het produceren en in stand houden van collectieve goederen en het kanaliseren van ruimtelijke dynamiek". Ik vind het een mooie samenvatting, alleen is de formulering iets te zeer geïnfilteerd door een ver-economisering van het taalgebruik, met termen als 'goederen' en 'produceren'. Voor mij staat planologie voor "ruimtelijke planvorming ten behoeve van collectieve actie, voor het totstandbrengen, instandhouden en beschermen van collectieve waarden zoals gezondheid, veiligheid, gezonde omgeving en landschappelijke kwaliteit." In de 21^e eeuw mag klimaatplanologie op de agenda van stad, provincie en land. Niet met het Amerikaanse adagium 'vrijheid om te vervuilen'. Maar met concrete ruimtelijke plannen om de wereldwijd afgesproken klimaatdoelstellingen realiseerbaar te maken, op de wijze die het beste past bij straat, dorp, stad en regio, en de mensen die er wonen.

Linda Carton (l.carton@fm.ru.nl) is universitair docent Spatial Planning aan de Radboud Universiteit Nijmegen en gespecialiseerd in duurzaamheidsvraagstukken.

AGORA - Magazine voor sociaalruimtelijke vraagstukken

2018-1 - jaargang 34

een uitgave van de Stichting Tijdschrift AGORA - ISSN 1380-6319

REDACTIEADRES

Redactie Tijdschrift AGORA
Departement Sociale Geografie en Planologie
Faculteit Geowetenschappen, Universiteit Utrecht
Postbus 80.115
3508 TC Utrecht
[e] agora.secretaris@gmail.com
[i] www.agora-magazine.nl
[IBAN nummer] NL23INGB0006165799

REDACTIE

Marianne de Beer (hoofredactie), Jorn Koelemaij (hoofredactie), Aimee Baars (secretaris), Annelies Beek, Karel Van den Bergh, Wouter Bervoets, Maartje Bodde, Federica Bono, Dieter Bruggeman, Freke Caset, Koenraad Danneels, Valerie De Craene, Clemens De Olde, Laura Deruyter (variaredactie), Nicolas Dewulf, Elke Dhaenens (vormgeving), Nico Dogterom, Mellanie van Doleweerd, Dylan Jong, Griet Juwet, Lilian van Karnebeek, David de Kool, Simon Lox, Josine Maaskant (penningmeester), Emiel Maliepaard, Michiel van Meeteren, Thijs Olthof, Richard Rijnks, Joren Sansen (productie en vormgeving), Karin Snel, Niels Struis (productie en vormgeving), Bianca Szytniewski, Karel Van den Bergh, Fieke Visser, Ruth Wauters, Demi van Weerdenburg, Gertjan Wijburg, Lisanne de Wijs, Barend Wind, Egbert van der Zee.

THEMAREDACTIE

Freke Caset, Marianne de Beer, Lilian van Karnebeek, Dieter Bruggeman

REDACTIEADVIEZEN

David Bassens, Justin Beaumont, Marco Bontje, Henk Donkers, Heidi Hanssens, Henk van Houtum, Ilse van Liempt, Jesper van Loon, Maarten Loopmans, Tineke Lupi, Filip De Maesschalck, Bruno Meeus, Ben de Pater, Peter Pelzer, Nick Schuermans, Bas Spierings, Casper Stelling, Justus Uitermark.

GRAFISCHE VORMGEVING

Joren Sansen & Niels Struis

ONTWERP HUISSTIJL

Maarten Mieras & Jeroen Sikma

DRUK

AD Mercurius - Almere

(DIGITALE) VERSPREIDING

Deze uitgave valt onder de Creative Commons BY-NC-ND licentie.

LOSSE BESTELLING

Nummer per stuk € 9,50

ABONNEMENTEN (per jaar, vanaf 1 juni 2012)

Bibliotheken, bedrijven, instellingen	€ 63,00
Studenten	€ 21,00
Overigen	€ 32,00
Overigen	€ 5,00

KNAG-leden krijgen een korting van

Abonnementen worden verlengd tenzij opgezegd uiterlijk 1 maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode.

ARTIKELN/RECENSIES

Artikelen, recensies, mededelingen en reacties kunnen worden aangeboden aan het redactieadres of via agora.secretaris@gmail.com. Dit geldt ook voor mededelingen en aankondigingen met betrekking tot congressen, studiedagen en andere evenementen op het gebied van de sociaalruimtelijke wetenschappen. Auteursrichtlijnen zijn beschikbaar via de website.

ADVERTENTIES

Informatie via agora.secretaris@gmail.com.

De uitgave van AGORA wordt mede mogelijk gemaakt door steun van het Departement Sociale Geografie & Planologie (UU), de Afdeling Sociale en Economische Geografie (KU Leuven), het departement Geografie van de Vrije Universiteit Brussel (VUB), de Vakgroep Geografie (UGent) en het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap (KNAG).

VOLGEND NUMMER...

Eetculturen

Voedsel is een graadmeter geworden voor veranderingen in dorpen, steden en wijken. De lokale bakker adverteert met speltbrood, brouwerijen met speciaal bier hebben gezorgd voor een heuse bierrevolutie in Nederland. Voedsel is onlosmakelijk verbonden met onze cultuur maar heeft ook een maatschappelijke waarde. Hierbij speelt mee dat de gemiddelde consument niet meer tevreden is met een simpel broodje kaas. Ambacht, culinair, uniek en beleving spelen een grotere rol in ons eetpatroon en daar spelen de trends van hippe foodtruck festivals en foodhallen weer handig op in. Daarbij rijst ook de vraag wie er profiteert van het nieuwe voedsellandschap, en wie niet.

In het aankomende themanummer "Eetculturen" kijken we met een ruimtelijke blik naar de ontwikkeling van voedsel op ons gedrag en onze ruimte. Wat zijn de gevolgen van de plek waar je woont en wie je bent op wat je eet?



planetaire grenzen

Onder impuls van het Stockholm Resilience Centre werden in 2009 negen processen en systemen gedefinieerd die samen het evenwicht en de veerkracht van de aarde bepalen. Voor elk van deze processen en systemen werden drempels vastgesteld waarbinnen de stabiliteit van het planetaire ecologische systeem gehandhaafd blijft: de planetaire grenzen. Worden deze grenzen overschreden dan verhoogt de kans op drastische en onomkeerbare veranderingen die het voortbestaan van de mensheid bedreigen. In een herwerking uit 2015 was dit reeds in vier domeinen het geval.

Rockström J. et al., (2009) Planetary Boundaries: Exploring the Safe Operating Space for Humanity, Ecology and Society 14 (2), artikel 32.
Steffen, W. et al. (2015) Planetary Boundaries: Guiding Human Development on a Changing Planet. Science 347 nr. 6223, pp. 736 – 747.

